श्रीः

यतिधर्मसमुच्चयः

श्रीमद्यादवप्रकाशविरचितः

स च

श्रीसम्प्रदायोपकारिपञ्चाशद्ग्रन्थरत्नप्रणेतृभिः

उपनिषद्व्याख्यातृभिः

सामवेदे भगवद्भाष्यकारैः

ब्रह्मनिष्ठस्वामिश्रीभगवदाचार्यमहाराजैः

नागराक्षरैः सम्पादितः

श्रीविक्रमाब्दः १९९४तमः

मूल्यम् अष्टौ आणकाः

श्रीः

यतिधर्मसमुच्चयः

श्रीमद्यादवप्रकाशविरचितः

स च

श्रीसम्प्रदायोपकारिपञ्चाशद्ग्रन्थरत्नप्रणेतृभिः

उपनिषद्व्याख्यातृभिः

सामवेदे भगवद्भाष्यकारैः

ब्रह्मनिष्ठस्वामिश्रीभगवदाचार्यमहाराजैः

नागराक्षरैः सम्पादितः

श्रीविक्रमाब्दः १९९४तमः

मूल्यम् अष्टौ आणकाः

श्रीः

कुछ शब्द

आज यह बात निर्विवाद सिद्ध है कि विशिष्टाद्वैतके प्रचारक आचार्य जैसे उत्तरभारतमें हुए हैं वैसे ही दक्षिणभारतमें भी हुए हैं। दक्षिणभारत साम्प्रदायिकोंका संग्राम–क्षेत्र रहा है अतः वहांके विशिष्टाद्वैतवादी आचार्योंने अपने साहित्यको बहुमुख पुष्ट बनाया था। उत्तर–भारतमें जैनों और बौद्धोंके सिवाय विशिष्टाद्वैतवादपर या उसके साहित्यपर आक्रमण करनेवाला और कोई नहीं था अतः इस प्रदेशका विशिष्टाद्वैतवादीय साहित्य अमुक अंशोंमें ही प्रगतिमान् रहा होगा, ऐसा विद्वानोंका अनुमान है। जो हो, आज जिस पुस्तकको मैं आपके समक्ष रख रहा हूं, इसीके सम्बन्धमें मुझे कुछ शब्द कहने हैं।

आजसे ३ वर्ष पूर्व जब मैं दक्षिणयात्रामें गया था तो वहांसे मैं कितने ही अलभ्य ग्रन्थ भी धन–व्यय करके ले आया था। न्यायसिद्धाञ्जनकी दो टीकाएं साथ ही मुद्रित हैं। दोनों ही तामिलके संस्कृताक्षरमें हैं। उनमेंसे एक तो नागराक्षरमें प्रकाशित हो चुकी है। उसके प्रकाशक कोई मद्रासी सज्जन हैं। श्रीभाष्यकी श्रुतप्रकाशिका टीका उत्तरभारतमें दुष्प्राप्य है। इस ओरके रामानुजीय विद्वान् बहुत ही ईर्ष्यालु और कृपणमना हुआ करते हैं। कोई ग्रन्थ किसीको नहीं देते। दक्षिणमें मैंने यह बात नहीं देखी। चाहे जिस सम्प्रदायके ग्रन्थको चाहे जिस सम्प्रदायके लोग खरीद सकते हैं। वहांके श्रीरामानुजीय विद्वान् भी अपने ग्रन्थोंको अन्य सम्प्रदायियोंको देनेमें हिचकिचाते नहीं हैं। मैं वहांसे द्राविडाक्षरमें मुद्रित समस्त श्रीभाष्य और श्रुतप्रकाशिका मूल्य देकर ले आया। यह यतिधर्मसमुच्चय लगभग दुर्लभ पुस्तकोंमेंसे है। यह Out of print है। अब छपती नहीं है अतः बाजारमें मिलती भी नहीं है।

इस पुस्तकके प्रणेता श्रीयादवप्रकाश हैं जो पूर्वमें स्वामी श्रीरामानुजाचार्यजीके प्रतिभट थे और पीछेसे चरणकमलचञ्चरीक बने थे। यह यतिधर्मसमुच्चय त्रिदण्डधारियोंकेलिये है–विशिष्टाद्वैतवादियोंकेलिये है। विशिष्टाद्वैतवादमें संन्यासको किस विधिसे और किस प्रकारसे लेना चाहिये इसका इसमें पूर्णतया विवेचन है। उत्तरभारतके विशिष्टाद्वैतवादियोंकेलिये यह बहुत उपयोगी ग्रन्थ है। श्रीरामानन्दसम्प्रदायके अनेक विद्वानोंने इसे प्रकाशित करनेका आग्रह किया अतः आज मैं इस कार्यको हाथमें लेता हूं।

प्रस्तावना

अयं ग्रन्थः श्रीमत्स्वामिश्रीमद्रामानुजाचार्याणां शिष्यवर्य्यैः पण्डितप्रकाण्डैः श्रीमदान्ध्रपूर्णैर्विरचितः। अद्यावधि तैमिलग्रन्थलिप्यामेवायं प्रकाशितस्तथापि दुष्प्राप इवासीत्। उत्तरभारतनिवासिनामपि श्रीवैष्णवविदुषां स्यादनेन लाभ इतिधिया मया नागराक्षरैरयं सम्पादितः।

ग्रन्थोऽयं जीर्णकलेवरो मया काञ्चीनगरे साम्प्रदायिकग्रन्थान्वेषणपरेणैकस्य ब्राह्मणस्य गृहे अनपेक्षितनिक्षिप्तपत्रपुस्तकादिसमूहे गृहकोणे दृष्टः, किञ्चिद्द्रव्यं दत्त्वा च गृहीतः। कस्मिन्यन्त्रालये कस्मिन्संवत्सरे केनोपकारिणाऽयं मुद्रापित इति ज्ञातुं नोपलब्धं मया किञ्चित्साधनमस्मिन् ग्रन्थे। प्रारम्भेऽस्मिन् ग्रन्थे तैमिलभाषया तैमिलाक्षरैश्च भूमिकैका मुद्रिता विद्यते। मया सा सम्यक् न शक्यते वाचयितुमवगन्तुं च। सा लिपिर्ग्रन्थलिपितो भिन्नैव। पूर्वं कस्यचिद्विदुषः साहाय्येन मया सा श्रुता परन्तु नाद्य साकल्येन स्मरणं जायते तत्र किं किं लिखितमासीदिति।

कैश्चिद्विद्वद्भिः प्रार्थितस्य मम विचार आसीत्पूर्वम् "ग्रन्थेऽस्मिन् धृतानां मन्त्रप्रतीकानां स्पष्टतायै सम्पूर्णा एव मन्त्रा मया लेखनीयाः, तेषामर्थाश्चापि बोधनीयाः, संक्षिप्तः संन्यासविधिश्च लेखनीयः, संन्यासिनां कर्तव्यं च संक्षेपेणैवात्र बोधनीयम्" इति। परन्तु कार्यबाहुल्येन, अवकाशाभावेन चायं मे मनोरथो न पूर्णतामध्यगमत्। अत्रोद्धृतमन्त्रश्लोकेषु बह्वयः सन्त्यशुद्धयः। मन्त्राः श्लोकाश्च संशोध्यैव लेखनीया इत्यपि मे विचारः कैश्चित्कारणैर्न साफल्यमवापत्। अतो यथा दृष्टं तथा लिखितमिति न्यायं पुरस्कृत्य यथाकथञ्चित्स्वीकृतमारब्धं च कार्यं श्रीभगवत्कृपया मया समापितमित्येव बहु मन्यते।

बडोदानगरवास्तव्यैः श्रीयुतमहान्तश्रीरामदासमहोदयैः सादरमयं ग्रन्थः स्वद्रव्यव्ययेन प्रकाशित इति तेभ्यो धन्यवादाः समर्प्यन्ते।

—श्रीभगवदाचार्यः

श्रीः

यादवप्रकाशविरचितः

यतिधर्मसमुच्चयः

अकारो वाचको यस्य योगकाले श्रुतो हरेः ।
तं श्रुतिश्रेणिनिःश्रेणिश्रयणीयं श्रयामहे ॥ १ ॥
श्रीमाञ्जयति लोकानां नायको गरुडध्वजः ।
पाषण्डेभ्यस्त्रयी त्राता येन प्राग्यतिलिङ्गिना ॥ २ ॥

संन्यासविषयाः सर्वाः समाहृत्य श्रुतिस्मृतीः ।
विधिः कर्तृदशा लिङ्गं प्रयोगो मुख्यकर्म च ॥ ३ ॥
अहोरात्रक्रियाचारो लिङ्गधर्मौ गतिस्थिती ।
प्रायश्चित्तानि संस्कार इत्येकादशपर्वकः ॥ ४ ॥

यतिधर्मः क्रमादत्र धर्मशास्त्रेभ्य उद्धृतः ।
वक्तारो धर्मशास्त्राणां मनुर्विष्णुर्यमोऽङ्गिराः ॥ ५ ॥
वसिष्टदक्षसंवर्तशातातपराशराः ।
कात्यायनोशनोव्यासा आपस्तम्बो बृहस्पतिः ॥ ६ ॥

हारीतः शंखलिखितौ याज्ञवल्क्याऽत्रिगौतमाः ।
बोधायनो वृद्धदक्षः काश्यपः कपिलः क्रतुः ॥ ७ ॥
शाण्डिल्यो वृद्धजाबालो दत्तात्रेयश्च देवलः ।
गार्ग्यो वृद्धवसिष्ठश्च विश्वामित्रश्च गालवः ॥ ८ ॥

मेधातिथिर्भरद्वाजो जमदग्निश्च शौनकः ।
पैठीनसिः सत्यकामो वायुश्चेत्येवमादयः ॥ ९ ॥
एषां शास्त्रेषु संन्यासप्रदेशेष्वेव सन्ति नः ।
धर्मोऽयं नान्यदेशेषु नेतिहासपुराणयोः ॥ १० ॥

तत्र संन्यासविधिरस्ति वा न वेति विचार्यते । अत्र केचिदाहुः—श्रुतावदृष्टत्वाच्छ्रुतिविरोधे स्मृतीनामप्रामाण्यान्नास्त्येव । तथा च गौतमः—"ऐकाश्रम्यं त्वाचार्याः प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्य" इति । आह बोधायनः—तस्य ह वा एतस्य चतुर्धा भेदमेक आहुः, अत्र दृष्टार्थमेव ये चत्वार इति । कर्मवादैष्टिकसौमिकपाशुकदार्विहौमिकानाम् ।

तदेषाभिवदति ब्रह्मचारी गुरुशुश्रूषुरामरणम् । वानप्रस्थो वैखानसशास्त्रसमुदाचारेण वने मूलफलाशी तपश्शीलः श्रामणकेनाग्निं समाधाय सवनेषूदकमुपस्पृशेत् । अग्राम्यभोजी भैक्षमप्युपयुञ्जीत । ग्रामं च न प्रविशेत् । जटिलश्चीराजिनवासा नातिसंवत्सरं भुञ्जीत । परिव्राजकः परित्यज्य बन्धून् अपरिग्रहः परिव्रजेत् । अरण्यं गत्वा मुण्डः शिखी वा कौपीनाच्छादनो वर्षास्वेकत्रस्थः । काषायवासाः सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जिने निवृत्ते शरावसम्पाते भिक्षेत । वाङ्मनःकायदण्डैर्भूतानामद्रोही । पवित्रं बिभ्रत् शौचार्थं मुद्धृताभिरद्भिः कार्यं कुर्यात् । अपविध्य वैदिकानि कर्माणि 'उभयतः परिच्छिन्नाः मध्यमं संश्लिष्यामहे' इति ब्रुवन्तः । ऐकाश्रम्यं त्वाचार्याः । अप्रजननत्वादितरेषाम् । तत्रोदाहरन्ति । प्राह्लादिर्वै कापिलो नामासुरिरास । स एतान् भेदांश्चकार देवैः स्पर्धमानः । तस्मान्मनीषी नाद्रियेत । इति दृष्टार्थत्वात् तदेषाप्यनूद्यते । एष नित्यो महिमा........पापकेनेति । स ब्रूयात् । येन सूर्यस्तपति........साम्पराय इति । इमे ये नार्वाङ्न परश्चरन्ति न ब्राह्मणासो न सुते करासः त एते वाचमभिपद्य पापया सिरीस्तन्त्रं तन्वते । अप्रजज्ञय इति ।" जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवां जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः" इत्येवं ऋणसंयोगवादीन्यसंख्यातानि भवन्ति निषेधाश्च ।

आपस्तम्बः "त्रयीं विद्यां ब्रह्मचर्यं प्रजातिं श्रद्धां तपो यज्ञमनुप्रदानम् एतानि कुर्वते तैरुत्सहस्मो रजो भुक्त्वा ध्वंसतेन्यत्प्रशंसन इति ।"

तस्माच्छ्रुतावदृष्टत्वात् प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे स्मृतीनामप्रामाण्यात् न सन्त्यूर्ध्वरेतस आश्रमा इति ।

अथ स्यात् । अस्ति श्रुतिर्वाजसनेयिनां प्रत्यक्षा । "एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति" इति । तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत् । बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्य अथ मुनिः" इति च । आचारं दर्शयति । "एतद्ध स्म वै पूर्वे विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते । किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मा अयं लोकः इति । "अग्निहोत्रं न जुहुवाञ्चक्रिरे" इति च ।

अत्रोच्यते । किं पारिव्राज्यं पुरुषार्थार्थं विधीयत उत पाणिग्रहणादिवदनुष्ठानार्थम् । पुरुषार्थार्थं चेत् "स स्वर्गः स्यात्" इतिन्यायेन स्वर्गार्थमन्यार्थं वा । न तावत्स्वर्गार्थम् । अपवर्गप्रकरणाविरोधात् । तथाहि—सर्वत्र अपवर्गप्रकरण एव पारिव्राज्यं विधीयते । तेनापवर्गप्रकरण एव कथञ्चित् सम्बन्धो वाच्यः । सोऽपि वा न शक्यते वक्तुम् । ज्ञानादेवापवर्गश्रुतेः । "तमेव विदित्वा अति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते

ऽयनाय" इति । "विद्ययैव तदारोहन्ति यत्र कामाः समाहिताः न तत्र दक्षिणा यान्ति नाविद्वांसो नातपस्विनः" इति च । अथ ज्ञानानुष्ठानाङ्गत्वेन विधीयत इति मतम्, नैतद् ज्ञानानुष्ठानं गृहस्थानां सम्भवतीति । न तदर्थमाश्रमान्तरविधिः कल्प्यः । कल्प्यमानोऽपि नाश्रमान्तरं प्रापयेत्; किन्तु आहिताग्निव्रतवत् गृहस्थानामेव किञ्चित्पारिव्राज्यं नाम व्रतं विदध्यात् । तच्च गार्हस्थ्याविरोधी कश्चित्सङ्कल्पत्यागात्मको धर्म इति गम्यते । स्मृतिदृष्टानां धर्माणां श्रुतिविरोधान्न संग्रहः । न च पारिव्राज्य एव आश्रमान्तरवचनोऽन्यत्र प्रसिद्धः । अश्रौतत्वप्रसङ्गात् । तथा च स्मृतिप्रसिद्धं पारिव्राज्यम् इयं श्रुतिः विद्यास्तुतये अनुवदतीति स्यात् । इत्थं महीयसी विद्या, यद्बलाद्विहितान्यपि कर्माणि परित्यजन्तो न प्रत्यवयन्तीति । तस्मादग्निहोत्रादिवदसाधारणस्य गृहस्थेष्वसम्भवतः श्रौतस्य आश्रमधर्मस्याभावात् । भिक्षाटनादीनां सन्ध्यावन्दनादिवदाचारत्वेन आश्रमधर्मार्थत्वात् । स्वयमाश्रमधर्मत्वानुपपत्तेर्न पारिव्राज्यं नाम आश्रमोऽस्तीति केचिदाचार्या मन्यन्ते ।

अत्रोच्यते । अस्त्यसाधारणो धर्मो ज्ञानयोगो नाम । तथा हि सत्यादीनि मानसान्तानि कर्माण्युपन्यस्य "तस्मान्न्यासमेषां तपसामतिरिक्तमाहुः" इति श्रुत्या संन्यासमेषां विधाय "आत्मानं युञ्जीत" इति न्यासशब्दवाच्यं ज्ञानयोगं विधत्ते । ज्ञानयोगो नाम केवलस्य ज्ञानमात्रस्यानुष्ठानम् । न ह्यसौ गृहस्थानां सम्भवति । अग्निहोत्रादेरप्यनुष्ठेयत्वात् । अतस्तेषां कर्मयोग एव । कर्मयोगो नाम ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानम् । ततो मोक्षः । (परिव्राजकानां तु ज्ञानयोगादेव मोक्षः) अत एषां कर्माभावात् कर्मसम्पादनं परेण दर्शयति । "तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा" इत्यनुवाकेन इयमपि अहन्यहन्यनुष्ठेयैव परिव्राजकस्य विधीयते । न स्तुतिमात्रम् । अपूर्वत्वात् । ननु परिव्राजकानामपि सन्ध्यावन्दनादिकर्माणि सन्ति । सत्यम् । तेषां समयाचारत्वात् आश्रमधर्मार्थत्वमेव । न मोक्षार्थत्वम् । मोक्षार्थं तु ज्ञानयोग एव । तदर्थानि सन्ध्यावन्दनानीति । न हि सन्ध्यादिहीनस्य तत्राधिकारः । "सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु" इति स्मरणात् । "आचारहीनं न पुनन्ति वेदाः" इति च । जपतपोभिक्षाटनादीनामपि यमनियमेष्वन्तर्भावो वर्ण्यते । यमनियमादीनां च योगाङ्गत्वं सर्वशास्त्रसिद्धम् । अतस्तेषामपि ज्ञानयोग एवान्तर्भावः । तस्मात् परिव्राजकानां ज्ञानयोगः, गृहस्थानां कर्मयोग इति च स्थितम् । तथा च "न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः" इति कर्मत्यागेनामृतत्वं श्रूयते । "वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे ॥" इति च । तथा च भगवान् वासुदेवः—"ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्" इति ।

तदेवमसाधारणस्य भावात् अस्ति पारिव्राज्यं नाम श्रौत आश्रमः। तन्मूलत्वात् स्मृतीनां प्रामाण्यम्। नैष धर्मो गृहस्थानां सम्भवति। 'भिक्षाचर्यं चरन्ति" इति सर्वत्यागश्रवणात्। तस्मात् आश्रमान्तरमेव पारिव्राज्यमिति सिद्धम्।

इति यादवप्रकाशेन विरचिते यतिधर्मसमुच्चये
पारिव्राज्यविधिर्नाम प्रथमं पर्व।

द्वितीयं पर्व

अथ अधिकारिदशा चिन्त्यते

वनवासादूर्ध्वमेव पारिव्राज्यम्। न ब्रह्मचर्यादित्येकः पक्षः। तथा च श्रुतिः— "आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः" इति। तथा "जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवां जायते" इति "प्रजननं वै प्रतिष्ठा साधुप्रजायास्तन्तुं तन्वानः पितॄणामनृणो भवति" इति। तथाह मनुः—"ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानः पतत्यधः॥" आह याज्ञवल्क्यः—"अधीतवेदो जपकृत् पुत्रवानन्नदोऽग्निमान्। शक्त्या च यज्ञकृन्मोक्षे मनः कुर्यात्तु नान्यथा॥" इति। आहतुः शंखलिखितौ—"वनवासादूर्ध्वं परिणतवयसः कामतः परिव्राज्यम्" इति। आह मेधातिथिः—पुत्रदारगृहक्षेत्रगोहिरण्यादिबन्धनैः। विरक्तो मानुषैर्भोगैर्दिव्यैश्च स्मृतिदर्शितैः॥ वेदाभ्यासेन यज्ञेन तपसा वीतकल्मषः। जन्मजन्मान्तराभ्यासाद्विशुद्धात्मा जितेन्द्रियः॥ इतिहासपुराणाभ्यां स्मृत्या च प्रतिबोधितः। यतते परमं स्थानं यतनात्स यतिर्भवेत्॥ तस्येयं परमा सिद्धिर्यतेर्नान्यस्य कस्यचित्। इति।

केचित्तु "ब्रह्मचर्याद्गृहाद्वनाद्वा यथाकामं पारिव्राज्यम्" इत्याहुः। तथा च जाबालिः—"ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत्, गृही भूत्वा वनी भवेत्, वनी भूत्वा प्रव्रजेत् गृहाद्वा वनाद्वा।" इति। आह यमः—"चीर्णवेदव्रतो विद्वान् ब्राह्मणो मोक्षमाश्रयेत्। समः सर्वेषु भूतेषु स्थावरेषु चरेषु च। जातपुत्रो गृहस्थो वा विजितात्मा जितेन्द्रियः। निःस्पृहः सर्वकामेभ्यः कृतकृत्यः परिव्रजेत्॥ वनस्थो वा तप्ततपाः परं पन्थानमाश्रयेत्॥ इति। आह लिखितः—सोऽधीतवेदतत्त्वार्थो गृहवासमशक्नुवन्। प्रव्रजेदकृतोद्वाहो वनाच्चीर्णो गृहादपि॥ इति। अत्र यदि ब्रह्मचारी प्रव्रजेत् चीर्णव्रत एव प्रव्रजेत्। यदि गृहस्थो जातपुत्र एव। इष्ट्यज्ञश्च तानग्नीन् हृदि संहृत्य" इति पूर्वमुक्तत्वात्।

यानब्रह्मचर्येण तपसा एव प्रव्रजेत्, इति गम्यते। एतदुत्तरत्रापि योज्यम्। एतद्विषयमेव मानववचनम् "ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य" इत्यादि।

केचिदाहुः– ब्रह्मचारी गृहस्थो वा मृतदारो वनेचरः। ज्ञात्वा सम्यक्परं ब्रह्म त्यक्त्वा सङ्गान्परिव्रजेत् ॥ इति। अत्र गृहस्थस्य मृतदारस्य पुत्रोत्पत्त्यादेः प्रागपि सति वैराग्ये पारिव्राज्यं गम्यते। आह बृहस्पतिः–असारमेव संसारं दृष्ट्वा सारदिदृक्षया। प्रव्रजेदकृतोद्वाहः परं वैराग्यमाश्रितः ॥ अन्योन्युत्पन्नसन्तानमिष्ट्वा च विविधैर्मखैः। पतितार्धशरीरो वा वनादन्यः परिव्रजेत् ॥ इति अर्धशरीरं भार्या। "पतत्यर्धं शरीरस्य भार्या यस्य सुरां पिबेत्।" इति दर्शनात्। "अर्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी" इति श्रुतेश्च। आह शंखः–एवं नीत्वा वने कालं द्विजो ब्रह्माश्रमी भवेत्। नानोपनिषदां ज्ञानात्प्राप्तवैराग्यपाटवः ॥ समाहितेन्द्रियग्रामो विषयेभ्यः सुदूरतः। आत्मैकरामो मनसा निरस्य परिपन्थिनः ॥ योगाभ्यासेन बहुशो लब्धात्माऽदृढबन्धनः। सर्वसङ्गनिवृत्तात्मा ब्रह्मचार्यपि सुव्रतः ॥ एतैर्गुणैरुपेतश्चेत् गृहस्थो वा प्रजायते। कृत्वेष्टिं विधिवद्दत्त्वा सर्ववेदसदक्षिणाम् ॥ आत्मन्यग्नीन्समारोप्य द्विजो ब्रह्माश्रमी भवेत् ॥ इति।

एवं काश्चित्श्रुतयः स्मृतयश्च ब्रह्मचर्यादेव पारिव्रज्यं विदधति। काश्चित्तु ऋणापाकरणादेरूर्ध्वमेवेति। एवं विरोधे सति केचिदाहुः—

अन्धपङ्ग्वादीन् कर्मस्वनधिकृतानधिकृत्य ब्रह्मचर्यादुत्थानश्रुतयः स्मृतयश्च। तथा चाह लिखितः–जन्मकोटिशतारब्धपुण्यात्प्रं देवकारितम्। वैराग्यं जायते यस्य तृष्णापि ब्रह्मणि स्थिरा ॥ सोऽधीतवेदतत्त्वार्थो गृहवासमशक्नुवन्। प्रव्रजेद्ब्रह्मचर्याच्च गृहाच्चीर्णो वनादपि ॥ नीरुजश्च युवा चैव वसेद्गार्हस्थ्यमादृतः। अन्धः पङ्गुस्तथा कुष्ठी वृद्धो मौनं समाश्रयेत् ॥ इति।

(अन्ये चाहुः–उभयीषु श्रुतिस्मृतिषु विपरीतं किं न भवेत्? अविरक्तः पारिव्राज्यं कर्तुमशक्नुवन् किं न गृही भवेत्? न ह्यविरक्तः परिव्राज्यं कर्तुं शक्नोति) तथा च दक्षः–"सत्त्वोत्कटाः सुरास्तेऽपि विषयैस्तु वशीकृताः। किं पुनः क्षुद्रसत्त्वैस्तु मानवैरत्र का कथा ॥ तस्मात्पक्वकषायेण कर्तव्यं दण्डधारणम्। इतरस्तु न शक्नोति विषयैर्ह्रियते यतः ॥ त्रिदण्डलिङ्गमाश्रित्य जीवन्ति बहवो द्विजाः। यो हि ब्रह्म न जानाति त्रिदण्डार्हो न स स्मृतः ॥" इति। आह लिखितः–यः कृत्वा सर्वसंन्यासं प्रत्यापत्तिं भजेद्द्विजः। तं दण्डैर्योजयेद्राजा श्वपादेनाङ्कयेत्तथा ॥ तस्मादाशयशुद्धिं प्राग् बहुकालं परीक्ष्य च। मनो न चलते तस्मादिति ज्ञात्वाथ संन्यसेत् ॥ इति। आह च यमः—

निवृत्तः कर्मरागादेः प्रशान्तो ब्रह्मतत्परः । स संन्यासाधिकारी स्यादितरे भोगिकापराः ॥ इति । न चानाधिकृतविषया व्युत्थानश्रुतिरितियुक्तम् । तेषामुत्तरत्र पृथगेव विधानात् । "अथ पुनर्व्रती वाऽव्रती वा, स्नातको वाऽस्नातको वा साग्निरनग्निको वा" इत्यादिना । आह वृद्धजाबालिः—"व्रतिको वा व्रतिको वा स्नातको वाऽस्नातको वा साग्निको वाऽनग्निको वा अग्निहोत्र्यनग्निहोत्री वा यावदग्निमाहृत्य" इत्यादि ।

यत्पुनरुक्तम्—अन्धः पङ्गुस्तथा कुण्डी वृद्धो मौनं समाश्रयेदित्यादि, तदप्यविरुद्धम् । अन्धादिशब्दानामन्यथा व्याख्यातत्वात् । तथाहि मेधातिथिः—अग्रमानां यथा नारीं तथा षोडशवार्षिकीम् । शतवर्षां च यो दृष्ट्वा निर्विकारः स षण्ढकः ॥ भिक्षार्थं गमनं यस्य विण्मूत्रकरणाय च । योजनान्न परं याति यः सदा पङ्गुरेव सः ॥ तिष्ठतो व्रजतो वापि यस्य चक्षुर्न दूरगमम् । चतुर्युगां भुवं मुक्त्वा परिव्राट् सोऽन्ध उच्यते ॥ हिताहितं मनोरागं वचः शोकावहं च यत् । श्रुत्वा यो न शृणोतीव बधिरः परिकीर्तितः ॥ इति । न चान्धस्य पारिव्राज्याधिकारः । दृष्टिपूतं न्यसेत्पादमितिधर्मविधानात् । नापि पङ्गोः कुण्ठिनो वा "पर्यटन् पुण्यतीर्थादि देवतायतनादि च । अध्यास्य सूर्यनिर्दिष्टः कटिवच्च महीं चरेत् ॥" इति धर्मविधानात् । ब्रह्मचर्यविधानान्न षण्ढस्य पारिव्राज्यम् । ब्रह्मचर्यं हि मैथुनवर्जनम् । नहि षण्ढस्य मैथुनवर्जनमस्ति । तस्य स्थाणुकल्पस्य मैथुने प्राप्त्यभावात् । प्राप्तस्यैव वर्जनं वृतम् । तस्माद्रणश्रुतिरविरक्तविषया । विरक्तस्य तु पारिव्राज्यमेव । तथा च बृहस्पतिः—"प्रव्रजेदकृतोद्वाहः परं वैराग्यमाश्रितः ।" इति । आह क्रतुः—"ब्रह्मचारी गृहस्थो वा" इत्यादि । शंखः—"सर्वसङ्गनिवृत्तो वा" इत्यादि । दत्तात्रेयः—त्रिदण्डं वैष्णवं लिङ्गं विप्राणां मुक्तिसाधनम् । निर्वाणं सर्वधर्माणामिति वेदानुशासनम् ॥ गृहवासविरक्तानां पुरा प्रोक्तं स्वयम्भुवा ।" इति । उपकुर्वाणस्य ब्रह्मचारिणश्चतुर्ष्वाश्रमेषु इच्छाया विकल्प इत्याचार्याः । तथा च वसिष्ठः—चत्वार आश्रमिणो ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थपरिव्राजकाः । तेषां वेदमधीत्य वेदौ वेदान्वा अचीर्णब्रह्मचर्यो यमिच्छेत्तमावसेत् ।" इति । आहापस्तम्बः—"बुद्ध्वा कर्माणि यत्कामयेत तदारभेत" इति आह भगवान्व्यासः—गुरुशुश्रूषया विद्याः सम्प्राप्य विधिवद्द्विजः । स्नायीत गुर्वनुज्ञातो दत्त्वास्मै दक्षिणां हि गाम् ॥ नैष्ठिकं वा मुनिर्वापि पारिव्राज्यक्रमेव वा । यमिच्छेदाश्रमं विप्रो वसेत्तत्रैव संयतः ॥ इति । आह गौतमः—"तस्याश्रमविकल्पमेके ब्रुवते" इति ।

यदुक्तम् "ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य" इति तदपि श्रुतिस्मृतिभ्यां विरक्तस्य ब्रह्मचर्यादेव पारिव्राज्य विरक्तोऽयमाभ्यां व्यवस्थाप्यमानं रागवति पुरुष एवावतिष्ठते । [illegible]—

कृष्णार्थं वा । तस्माद्विरक्तस्य ब्रह्मचर्याद्वा गृहाद्वा वनाद्वा पारिव्राज्यं सिद्धम् । तथा च बृहस्पतिः—"परमात्मनि यो रक्तो विरक्तोऽपरमात्मनि । सर्वैषणाविनिर्मुक्तः स भैक्षं भोक्तुमर्हति ॥" इति ।

आतुरस्यापि संन्यासोऽङ्गिरसोक्तः—"वनवासात्परिश्रान्तः प्रव्रजेद्विधिपूर्वकम् । व्याध्याविष्टो विरक्तो वा ब्रह्मवित्संन्यसेद्द्विजः ॥ प्रव्रजेद्ब्रह्मचर्याद्वा प्रव्रजेच्च गृहादपि । वनाद्वा प्रव्रजेद्विद्वानातुरो वाथ दुःखितः ॥ उत्पन्ने संकटे घोरे चौरव्याघ्रादिगोचरे । भयभीतस्य संन्यासमङ्गिरा मुनिरब्रवीत् ॥" शातातपः—संन्यस्तमिति यो ब्रूयात्कण्ठस्थप्राणवानपि । शतक्रतुसहस्रेण तुल्यं फलमवाप्नुयात् ॥ आह दत्तात्रेयः—मुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् । बाहुजातोरुजातानां तद्धर्मो नहि विद्यते ।

इति यादवप्रकाशेनविरचिते यतिधर्मसमुच्चये पारिव्राज्याधिकारिदशानिरूपणं नाम

द्वितीयं पर्व

तृतीयं पर्व

अथ लिङ्गं निरूप्यते । तच्च द्विविधं, बाह्यं शारीरं च । तत्र शारीरं यज्ञोपवीतं मुण्डत्वं शिखामात्रधारणं वेति । बाह्यं लिङ्गं मात्रेत्युच्यते ।

तत्र शारीरमुच्यते । आह वसिष्ठः—"यज्ञोपवीत्युदककमण्डलुहस्तः" इति 'मुण्डोऽमदोऽक्रोधोऽपरिग्रहः" इति च । आह यमः—"नित्यं स्थण्डिलशायी स्यादनित्यां वसतिं वसेत् । अरण्यनित्यो मुण्डः स्यान्मनसा ज्ञानमभ्यसेत् ॥", आह पैठीनसिः—"अप्रतिष्ठो मुनिर्मुण्डो निर्ममो निष्परिग्रहः" इति । आह बोधायनः—"अरण्यं गत्वा शिखी मुण्डो वा" इति । आह क्रतुः—'स्तुत्वा हंसं त्रिभिः सूक्तैर्मनो वैष्णवपौरुषैः । मुण्डः शिखी वा काषायी पात्री दण्डी गृहाद्व्रजेत् । 'आह सुमन्तुः—"मुनिर्मुण्डोऽपरिग्रहः" इति । तस्मान्मौण्ड्यं शिखा वेतिकल्पः* । यज्ञोपवीतं तु सर्वेषां नित्यमेव । तथाऽत्रिः पारिव्राज्यमेवाधिकृत्याह—"ब्रह्मसूत्रं त्रिदैवत्यं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् । परित्यजन्ति विप्रा ये मोहात्तर्कोपजीविनः । स्वर्गापवर्गमार्गाभ्यां प्रच्युतास्ते न संशयः ॥" इति । आह उशनाः—"ब्रह्मसूत्रपरित्यागाद्ब्रह्मचारी गृही वनी । परिव्राड्वापि पतति तस्मात्तन्न परित्यजेत् ॥" इति ।

*वैकल्पिकविषयेषु सम्प्रदायाचारस्यैव प्रामाण्येन श्रीसम्प्रदाये शिखाधारणमित्येव कल्पः ।

बाह्यलिङ्गं दक्षः—मेखलाजिनदण्डाद्यैर्ब्रह्मचारीति लक्ष्यते । गृहस्थो यष्टिवेदाद्यैर्नखरोमाद्वनाश्रमी । त्रिदण्डेन यतिश्चेति लक्षणानि पृथक् पृथक् ॥" बृहस्पतिः—एवं संन्यसनं कृत्वा त्रिदण्डं सपवित्रकम् । कशममितमादाय सूत्रं कङ्कमेव च ॥ इति । शंखलिखितौ—सर्वारम्भानुत्सृज्य त्रिदण्डकुण्डिकापक्ष्मपात्रपवित्रप्रयोगमनापेक्षी मुण्डः काषायवासा भैक्षवृत्तिरिति । अङ्गिराः—यतेर्लिङ्गं प्रवक्ष्यामि येनासौ लक्ष्यते यतिः । ब्रह्मसूत्रं त्रिदण्डं च वस्त्रं जन्तुनिवारणम् ॥ शिक्यं पात्रं बृसी चैव कौपीनं कटिवस्त्रकम् । यस्यैतद्विद्यते लिङ्गं स यतिर्नेतरो यतिरिति ॥ देवलः—काषायमुण्डत्रिदण्डकमण्डलुपात्रपवित्रपादुकासनकन्थामात्रा इति । गालवः—अथ परिव्राजको लिङ्गी मुण्डः शिखी वा नित्यं यज्ञोपवीती काषायकर्पटः कौपीनाच्छादनार्थं वासो बिभृयात्, *नोत्तरीयं त्रिदण्डं जलपवित्रमुपवीतं कमण्डलुं कपालं कन्थां चेति । लिखितः—काषायमेव कार्पासं वासः कन्थां च धारयेत् । वल्कलं चाजिनं वापि कौशं शणमयं तु वा ॥ शिक्यं सकवचं पात्रं त्रिविष्टब्धेन संयुतम् । वद्धं जलपवित्रेण त्रिदण्डं वर्तुलासनम् ॥ शिखां यज्ञोपवीतं च शौचार्थमपि कुण्डिकाम् । सर्वदा धारयेद्गच्छन्नापीनो वापि वाशुचिः ॥ इति । यमः—सूची पिप्पलकं चैव त्रिविष्टब्धमुपानहौ । कुण्डिकारज्जुशिक्यं च भैक्षभाजनमासनम् ॥ कन्थां कर्पटकं दण्डं लघुमात्रापरिग्रह इति । उशनाः—पात्रं तत्कवचं शिक्यं त्रिदण्डं सपवित्रकम् । आसनं कटिसूत्रं च कौपीनं कटिवेष्टनम् । यज्ञोपवीतं कन्थां च संगृह्यान्यत्परित्यजेदिति ॥ आह क्रतुः—विंशतिं धारयेन्मात्रान् दश वा पञ्च नित्यशः । कन्था सूच्यजिनं छत्रं पवित्रं कुण्डिकासनम् ॥ पात्रं शिक्याक्षसूत्राणि मृत्खनित्रमुपानहौ । गुह्याच्छादस्त्रिपादी च पादुके दण्डपक्ष्मणी योगपट्टो बहिर्वासो मात्राख्या विंशतिः स्मृताः ॥ आसां विंशतिमात्राणां पञ्चमात्रा नित्यं धार्याः । ताश्च उपवीतत्रिदण्डपवित्रकौपीनकटिवस्त्राख्याः । तथा विष्णुः—उपवीतं त्रिदण्डं च पात्रं जलपवित्रकम् । कौपीनं कटिवस्त्रं च न त्याज्यं यावदायुषम् ॥ पात्रग्रहणादेव तदङ्गभूतशिक्यकवचत्रिविष्टब्धानामपि ग्रहणम् । एवं दश मात्रास्तु याः स्मृत्युक्ताः सूचीपिप्पलकेत्यादि । तत्र सूचीपिप्पलकयोरेकीकरणेन दशत्वम् । पिप्पलं सूत्रम् ।

द्विधा च परिव्राट् । ज्ञानाभ्यासशीलो योगमारुरुक्षुरेकः । अपरस्त्वारूढयोगस्तत्त्वदर्श्यव्यक्तलिङ्गोऽव्यक्ताचारोऽनुन्मत्त उन्मत्तवदाचरन् । तथा च क्रतुना द्वैविध्यं दर्शितम् । पूर्वाह्णे विचरेद्योगी सम्यग् ज्ञानी तु पश्चिम इति तत्र सम्यग् ज्ञानमभिप्रेत्य क्रतुरेवाह—

*नोत्तरीयकमित्येव पाठः सर्वत्रेति टिप्पणीकारः ।

शीलं वृत्तं श्रुतं ज्ञानं वैराग्यं धर्मलक्षणम्। ऐश्वर्यं विद्यते यस्य मात्राभिस्तस्य किं फलम्॥ ध्यानं शौचं तपः पूजां प्राणायामजपस्तुतीः। सन्ध्यां भिक्षामुपस्थानं कुर्यादामरणान्तिकमिति। "पञ्च नित्यशः" इति विधानाद्भिक्षाविधानाच्च सम्यग्ज्ञानिनामपि पञ्चमात्राधारणमवश्यं कर्तव्यमेव।

अथैतेषामुपवीतादीनां लक्षणमुच्यते। तत्र तावद्यज्ञोपवीतलक्षणम्। पारिव्राज्यमेवाधिकृत्य दत्तात्रेयात्री चाहतुः—तन्तुत्रयमधोवृत्तं पुनश्चोर्ध्वं त्रिवृत्तवत्। कार्पासं तान्तवं कार्यं तथैकं चोत्तरीयकम्॥ अधोवृत्तैस्त्रिभिस्सूत्रैस्त्रिभिरूर्ध्वं त्रिवृत्कृतम्। ब्रह्मसूत्रं स्मृतं ब्राह्मं कार्पासं नवतान्तवम्॥ संग्रहो नवसूत्रस्य द्विजानां मुक्तिसाधनम्। विना तेन भवेत्सद्यः सर्वधर्मबहिष्कृत इति॥

दण्डलक्षणमुच्यते। कपिल आह—अङ्गुलिप्रमाणमृजुमूर्ध्वगतं वैणवं दण्डं दण्डान्वा धारयेत्, आत्मसम्मितं वा। अथाप्युदाहरन्ति—अङ्कुरा यत्र दृश्यन्ते शुभाः पत्रविनिःसृताः। तत्र पर्वं विजानीयाच्छेषं मध्यमिहोच्यते॥ त्रिपञ्चसप्तनवकं पर्वं चैकादशं तथा। वर्जितो दण्ड इत्याहुर्यतेः सर्वत्र तस्य च॥ अधस्त्रिपर्वणोऽधस्तादूर्ध्वादूर्ध्वाङ्गुलिद्वयम्॥ इदं गृहस्थानामप्यविरुद्धम्। दत्तात्रेयः—त्रिदण्डानङ्गुलिस्थूलान्वैणवानूर्ध्वसम्मितान्। सत्वचानव्रणान् सौम्यान् समसन्नतपर्वकान्॥ षडष्टदश पर्वाणो यो निहीनांश्च निर्व्रणान्॥ दक्षः—केशमात्रान्समग्रन्थींस्त्रिदण्डान्वैणवान्यतिः। धारयेदिति। वृद्धदक्षः—त्रिदण्डं धारयेद्विद्वानूर्ध्वस्थोऽथ पवित्रकम्। हारीतः—त्रिदण्डं पञ्चधा कृत्वा त्रिभागदूर्ध्वमेव च। वेष्टयेत्कृष्णगोवालरज्ज्वा तु चतुरङ्गुलम्॥ ग्रन्थिधारात्रयोपेतं जलपूतेन चोपरि। गृह्णीयाद्दक्षिणे हस्ते गुरुदत्तं तु मन्त्रवत्॥ जलपूतं जलपवित्रम्। वृद्धदक्षः—त्रिदण्डाऽग्रे च मूले च मध्ये सूत्रेण बन्धयेत्। अग्राद्द्विभागं हित्वा च तमेव चतुरङ्गुलम्॥ गोवालधाम्ना बध्नीयादथवा पञ्चबन्धनम्। रज्ज्वैव बन्धनं कुर्यात्पञ्चधा विभजेत्पुनः॥ श्रीपाञ्चरात्रे तत्त्वसागरसंहितायाम्—त्रिदण्डस्याग्रभागे तु संस्मरेत्परमेष्ठिनम्। द्वितीयं पुरुषात्मानं विश्वात्मानं तु मध्यमम्॥ तुर्यं निवृत्तिपुरुषं सर्वात्मानं तु पञ्चमम्। त्रिदण्डं समुदायेन विष्णुरूपं स्मरेद्यतिः॥ हारीतः—विष्णुरूपं त्रिदण्डाख्यं सर्वथा धारयेद्यतिः। शौनकः—ज्ञानदण्डो भवेद्ध्रस्व आत्मदण्डस्तु मध्यमः। विष्णुदण्डस्तु दीर्घः स्यात्त्रिदण्डं धारयेद्यतिः॥ प्रचेताः—ब्रह्मसूत्रं त्रिदण्डं च शिखावद्धि स्वयं स्वयम्। वाहयेदितरेणाथ प्रायश्चित्ती भवेद्यतिः॥ पौरुषेणैव सूक्तेन त्रिदण्डमभिषेचयेत्। सप्तभिर्वै प्रणवैः ऋषिः प्राणायामशतं चरेत्॥ स्नाने चावश्यके चैव भोजने जपकर्मणि। स्वाध्याये चापि निद्रायामुपदण्डेन बन्धयेत्॥ कौपीनकटिवस्त्राणि धारणार्थं सदा वहेत्।

कुर्यान्मूत्रपुरीषे चेत् त्रिदण्डसहितो यतिः। शुद्ध्यर्थं सह दण्डेन कुर्याद्वा वमनक्रियाम् ॥ आह वृद्धजाबालिः—अपां पूर्णाञ्जलिं निनीय दण्डं दण्डान्वागृहीत्वेत्यादि । बोधायनः—न वा तदूर्ध्वं शुक्लाम्बरं बिभृयादेकदण्डं त्रिदण्डं वेति । याज्ञवल्क्यः—एको वा तादृशो दण्डो गोवालरहितो भवेत्, इति ।

तस्माद्दण्डविकल्पः । यत्नगौरवाद्भूयसीषु स्मृतिषूक्तत्वाच्च एकदण्डात्त्रिदण्डमेव वरम् । भगवान्व्यासः—त्रिदण्डधारणं शस्तं तथैकान्तनिषेवणम् । लघ्वाहारमनायासो यतीनां मुक्तिसाधनम् ॥ इति । दण्डमात्रभेदादितरमात्राः सन्ध्यावन्दनादयश्च धर्मा न भिद्यन्ते ।

क्वचित्त्रिदण्डनाशे त्वेकदण्डोऽपि विधीयते । अत्रिजाबाली—नष्टे जलपवित्रे वा त्रिदण्डे वा प्रमादतः । गृह्णीयाद्वैणवं त्वेकं पालाशं वापि मध्यमम् । ब्रह्मपत्रमभावेऽपि कुशस्तम्भमथापि वा । गृहीत्वा विचरेत्तावद्यावदन्यन्न लभ्यते ॥ इति । हारीतः—नष्टे जलपवित्रे वेत्यादि पालाशं मध्यमं वेत्यन्तम् । गृहीत्वा विचरेत्तावद्यावल्लभ्यं त्रिदण्डकम् । यत्नेनान्वेषयेन्नित्यमप्रमत्तः समाहितः । लब्धे त्रिदण्डे विसृजेज्जलपूतमथोपरि ॥ इति । मेधातिथिः—यावन्न स्युस्त्रयो दण्डास्तावदेकेन पर्यटेत् । तत्रापि वस्त्रमासज्ज्य त्वग्रदेशे तु शुन्धयेत् ॥ इति । जमदग्निः—त्रिदण्डेन तु बध्नीयात्कौपीनं कटिवस्त्रकम् । यो मोहाद्बन्धनं कुर्यात् त्रिदण्डमवमन्यते ॥ इति ।

जलपवित्रलक्षणम्

मेधातिथिः—"विकेशं सितमस्पृष्टमुभयं द्वादशाङ्गुलम् ।" अस्पृष्टम्—अनुपयुक्तमित्यर्थः । द्विगुणं त्रिगुणं वापि सर्वतोऽष्टाङ्गुलं तथा । प्रादेशमात्रं वा सूक्ष्मं कार्पासकृतमव्रणम् ॥ चण्डालाद्यकृतं चैव विद्याज्जलपवित्रकम् ॥ यतीनां त्रीणि शुक्लानि भवन्त्येतानि नित्यशः । यज्ञोपवीतं दन्ताश्च तथा जन्तुनिवारणम् ॥ इति ।

पात्राणि

पात्राण्याहात्रिः—मृद्दार्वलाबुनिर्वृत्तं वैणवं दान्तमौपलम् । तार्णं पार्णं तथा क्षौमं पात्रं पर्णपुटं तथा ॥ एतेषामेकमादाय चात्मशक्त्यनुरूपतः । लोभात्पात्रान्तरं गृह्णन् प्राणायामान्दशाचरेत् ॥ क्रतुः—वेणुदारुशिलालाबुतृणपर्णमयानि च । मृण्मयक्षौमपात्राणि गृह्णीयादात्मशक्तितः ॥ इति । अलाबुदारुपात्राणि मृण्मयं वैणवं तथा । एतानि यतिपात्राणि मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥ इति ।

शिक्यम्

शिक्यलक्षणमाह हारीतः—क्षौमं वा कुशसूत्रं वा सूत्रं कार्पासकं तु वा । तैरेव ग्रथितं

शिक्यं पञ्चाकारसमन्वितम् ॥ षड्भिर्वा पञ्चभिर्वापि मुष्टिभिः शिक्यलक्षणम् ॥ इति शिक्यलक्षणम् ॥

आसनम्

आसनलक्षणं स एवाह—आसनं वर्तुलं प्रोक्तं सहस्तं दारुजं यतेः । शौचार्थमासनार्थं च निर्मितं मुनिभिः पुरा ॥ इति ।

खनित्रम्

खनित्रलक्षणं कपिल आह—"चतुरङ्गुलमात्रमृत्तिकाखननपरिग्रहे न दोषः" इति ।

इति यादवप्रकाशकृतौ यतिधर्मसमुच्चये लिङ्गनिरूपणं नाम

तृतीयं पर्व

चतुर्थं पर्व

अथप्रयोग उच्यते

अथातः शौनकोक्तं संन्यासविधिं व्याख्यास्यामः । तत्र तस्मिननुक्तान्यन्यत्रोक्तान्यपेक्षितानि तत्र तत्र निगम्यन्ते प्रयोगाङ्गानि । कात्यायनः—कृच्छ्रचतुष्टयमनाश्रमिभिः कार्यम् । कृच्छ्रमेकमाश्रमिभिः । एवं संन्यासयोग्यता भवति । द्वादश्यां पौर्णमास्यां वा संकल्प्य वपनं कृत्वा देवश्राद्धं प्रथमम्, ऋषिश्राद्धं द्वितीयं, दिव्यश्राद्धं तृतीयं, पित्र्यं चतुर्थं, मातृकं पञ्चमं, मानुषं षष्ठं भौतिकं सप्तमम्, आत्मनीनं चाष्टममिति। एवमाह भगवान्वृद्धवसिष्ठः—पौर्णमास्यामित्यादि समानम् । आह शौनकः—पूर्वेद्युर्नान्दीमुखं कृत्वा ब्राह्मणान् भोजयेत् । अथवा पुण्याहं स्वस्ति ऋद्धिमिति वाचयित्वा केशश्मश्रुलोमानि वापयेत् इति । जामदग्न्योऽपि—केशश्मश्रुलोमानि वापयेत्, इति । आह शौनकः—अथ यथाविधि स्नात्वा होमादिद्रव्यं वर्जयित्वा सर्वस्वं दद्यात्, इति । बोधायनः—यष्टयः शिक्यं कमण्डलुं जलपवित्रं पात्रमित्येतानि । वसिष्ठः—त्रिदण्डमासनं कन्थां शिक्यम् पात्रं कमण्डलुम् । षण्णां परिग्रहं कुर्याच्छेषवित्तं त्यजेद्बुधः ॥ द्रव्यत्यागं प्रकुर्वाणो मलशुद्धिर्विधीयते । अत्यागे पुत्रवित्तानां संन्यासं नैव कारयेत् ॥ कात्यायनः—त्रिदण्डजलपवित्रशिक्यपात्रकौपीनकाषायवस्त्राण्यग्निसन्निधौ संस्थाप्यानग्निमानग्निमुत्पादयेदिति । बोधायनः—अनग्निनामग्निमुत्पादनमेकाग्निविधिमाह, इति । शौनकः—अथ दण्डादीन्संनिधाप्य देवायतने ग्रामे ग्रामसीमान्ते वा नदीपुलिने पुण्ये वा पूर्व

मनसा ब्रह्माञ्जलिं कृत्वा जपेत् । ब्रह्मणे नमः । इन्द्राय नमः । सूर्याय नमः । आत्मने नमः, इति । अथोपस्थस्य दर्भाञ्जलिं कृत्वा वेदादीञ्जपेत् । अथ सक्तुमुष्टिं प्राश्याचमनं करोति । अथ नाभिदेशमभिमन्त्रयेत—आत्मने स्वाहा, अन्तरात्मने स्वाहा, प्रजापतये स्वाहा, इति । अथ पयो दधि सर्पिरिति त्रिवृत्प्राश्याचम्योपयमेत् । अपो वा भिक्षयेत् । जपेच्च—ॐ भूः सावित्रीं प्रविशामि तत्सवितुर्वरेण्यम् । ॐ भुवः सावित्रीं प्रविशामि भर्गो देवस्य धीमहि । ॐ सुवः सावित्रीं प्रविशामि धियो यो नः प्रचोदयात् । *ॐ भूः सावित्रीं प्रविशामि तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् । ॐ भुवः सावित्रीं प्रविशामि तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नःप्रचोदयात् । ॐ सुवः सावित्रीं प्रविशामि तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् । ॐ भूर्भुवः स्वः तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् । इत्यात्मानमाश्रमान्तरमुपनीय ब्रह्मभूतो भवतीति ज्ञायते । अथाप्युदाहरन्ति—आश्रमादाश्रमं गत्वा हुतहोमो जितेन्द्रियः । भिक्षाबलिपरिश्रान्तः पश्चाद्भवति भिक्षुकः ॥ स एव भिक्षुरात्मानं तारयति । आह शौनकः—अथ पुनरादित्यास्तमयादाज्यं विलाप्य, उत्थाय स्रुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा समिद्धाग्नौ पूर्णाहुतिं जुहोति । "ॐ स्वाहा" इति । अथ सायमग्निकार्यं कृत्वा उत्तरेणाग्निं तृणानि संस्तीर्य तेषु पात्राणि सादयित्वा दक्षिणेनाग्निं ब्रह्मायतने दर्भान्संस्तीर्य कृष्णाजिनमन्तर्धायैनां रात्रिं जागर्ति । अथ ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय यथाविधि स्नात्वा प्रातरग्निकार्यं करोति । अथ व्याहृतीर्जपित्वान्तर्जले तिष्ठन् " तरत्समन्दिः " इति सूक्तं जपेत् । अथ ब्राह्मणानन्ते परितोष्य पुण्याहं स्वस्ति ऋद्धामिति वाचयित्वाऽग्निमुपसमाधायाज्याहुतिं जुहोति । " प्राणाय स्वाहा । अपानाय स्वाहा । व्यानाय स्वाहा । उदानाय स्वाहा । समानाय स्वाहा ।" अथ पुरुषसूक्तेन प्रत्यृचं समिदाज्यचरून् जुहोति । अथ पुरुषसूक्तं जपित्वा प्रणीतामोक्षणं कृत्वा, अथाचार्यायाज्यपात्रं हिरण्यं धेनुं च दत्त्वा, अन्यदपि यथाश्रद्धं दद्यात् । आचार्यमुपतिष्ठेत । " सम्मासिञ्चन्तु " इति । ततः " या ते अग्ने यज्ञिया तनुः " इति आत्मन्यग्निं समारोपयेत् । अथाग्निपूर्वेऽन्तर्जले वा तिष्ठेत । " ॐ भूर्भुवः सुवः संन्यस्तं मया " इति त्रिरुपांशु त्रिर्मध्यमेन स्वरेण त्रिरुच्चैः स्वरेणोक्त्वा " अभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः स्वाहा " इति प्राङ्मुखोऽपां पूर्णाञ्जलिं निनीयति, इति । अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा यश्चरते मुनिः ।

* "ॐ भूः सावित्रीं प्रविशामि तत्स ... दयात्" इत्ययं पाठो मूलपुस्तके नास्ति । टिप्पण्यामपि नास्ति । भ्रमात्प्रमादाद्वा त्रुटित इति मत्वा मया नियोजितः ।

—भगवदाचार्यः

तस्यापि सर्वभूतेभ्यो न भयं जातु विद्यते, इति । प्राह वसिष्ठः— "संन्यस्तं मया" इति स्वरक्रमेण त्रिर्वाचा वदेत् । त्रिंशत्परां त्रिंशदपरां त्रिंशच्च परतः पराम् । सद्यः संन्यसनादेव नरकात्त्रायते पितॄन् ॥ संन्यस्तं तु द्विजं दृष्ट्वा स्थानाच्चलति भास्करः । विपन्ने मण्डलं भित्त्वा परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ विरक्तेन तु विप्रेण संन्यासाश्रममिच्छता । यत्र कुत्र मृतश्चापि न स भूयोऽभिजायते ॥ स एवाह—अनाहिताग्निर्मृतपत्नीको वानेन विधिना संन्यासं कुर्यादिति । शौनकः-अथ, "युवा सुवासा" इति काषायवासो गृह्णाति । "सखा मे गोपाय" इति त्रिदण्डं गृह्णाति । 'तच्छंयोरावृणीमहे" इति यज्ञोपवीतं गृह्णाति । "यदस्य पारे रजसः" इति शिक्यं गृह्णाति । "ओम्" इति पात्रम् । येन देवाः पवित्रेण" इति जलपवित्रम् । "येन देवा ज्योतिषोर्ध्वं उदायन्" इति कमण्डलुं गृह्णाति । सव्याहृतिभिः पात्रमिति कात्यायनः । वसिष्ठः—"यज्ञोपवीतम्" इति यज्ञोपवीतं समादाय "हंसः शुचिषत्" "उदुत्यम्" "चित्रम्" "तच्चक्षुः" "नमो मित्राय" इति त्रिदण्डादि पञ्चाङ्गम्, इत्युपस्थाय "समिद्धम्" इति द्वाभ्यमग्निं विसृज्य ग्रामसीमान्तं गत्वा "त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति" इति त्रिदण्डानाददयात् । पवित्रं चतुष्टयत्रिकं जपित्वा "त्रीणि पदा विचक्रमे" इति पदत्रयं गत्वा "तद्विष्णोः परमं पदम्" इत्युपस्थाय "स्वयम्भूः" इति जपन् जले मत्स्यादीनां, स्थले पशुमृगसरीसृपादीनां सर्वप्राणिनामभयं दत्त्वा पुष्पमूलफलोपादानद्रुमच्छेदमधुमांसानृतवाददानादानादीन् वर्जयेदिति । कात्यायनः—स्वकं ग्रामं बन्धुजनं च परित्यज्यान्यग्रामं प्राप्य जपध्यानपरायणो भवेत् । याचितायाचिताभ्यां भैक्षाभ्यां वर्तेत । कामक्रोधरागद्वेषादीन् वर्जयेत । यावदायुरेवं संवर्तयन् ब्रह्म सम्पद्यते । न च पुनर्जायते, इति । शौनकः—अथानवेक्षमाणो वाचं नियम्य प्राचीमुदीचीं वा दिशमभिगम्य प्रव्रजेत् । शमदमादि यत्नेन कुर्यात् । श्रवणमनननिदिध्यासनानि कर्तव्यानि । प्रणवमभ्यसेन्नित्यमिति । शौनकिः सन्यासविधिः समाप्तः ।

अन्यश्चाह कपिलः—अनग्निस्तु मुण्डः शिखो वाहोरात्रमुपोषितः स्नात्वाऽप एवाप्सु पाणिना जुहोति । "आपो वै सर्वा देवताः, सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुहोमि स्वाहा ।" *(पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणाया अपि उत्थितोऽहं स्वाहा) इति । "ॐ भूर्भुवः स्वः संन्यस्तं मया" इति त्रिरुपांशूक्त्वा त्रिर्मध्यमेन त्रिरुच्चैस्त्रिपदा देवतेति विज्ञायते । "अभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः स्वाहा ।" इत्यपां पूर्णाञ्जलिं भूमौ निनीय दण्डं दण्डात्वा जलपवित्रं कमण्डलुं शिक्यपात्रमित्येतानि समादाय पुत्रमित्रशत्रुज्ञातीनग्निम-

*अयं कुण्डलितः पाठो बहुषु नास्तीति टिप्पणीकारः ।

न्निधानं त्यजेदिति। आह वृद्धवसिष्ठः—आहिताग्निस्तु प्रातरुत्थाय प्रोक्षितवाभ्यां वैश्वानरीं पार्थीकृतिं तन्तुमतीं वा निर्वपेत्। अथाहवनीयं गत्वा "स्वर्गाय लोकाय स्वाहा" इति यज्ञपात्राणि जुहुयात्। "आयन्ते योनिमृत्युनः" इत्यात्मन्यग्निं समारोप्य, अथ दक्षिणाग्निं गत्वा "अयमग्निं पुरीष्य" इत्युलूखलमुसले जुहुयात्। "आयन्ते" इत्यात्मन्यग्निं समारोप्य, अथ गार्हपत्यं गत्वा "अयमग्निर्गृहपतिः" इत्यरण्यं जुहुयात्। "आयन्ते" इत्यात्मन्यग्निं× समारोप्य, वेदिमध्ये स्थित्वा "सहस्रशीर्षा पुरुषः" इति जपेत्। "अद्भ्यः सम्भृतः "इत्यु-पस्थाय "वेदाहम्" इत्यात्मानमुपस्थाय पितृभ्यः पिण्डदानं कुर्यात्। प्राच्यां दिशि "पितरः सेन्द्रास्तृप्यन्ताम्"। "त्रातारमिन्द्रम्' इत्युपस्थाय, आग्नेय्यां दिशि "साग्निकाः पितरस्तृ-प्यन्ताम्। "अग्निर्मूर्धा' इत्युपस्थाय पितृभ्यः पिण्डदानं कुर्यात्। दक्षिणायां दिशि "सयमाः पितरस्तृप्यन्ताम्" "यम" इत्युपस्थाय, पितृभ्यः पिण्डदानं कुर्यात्। नैर्ऋत्यां दिशि "सनिर्ऋतयः पितरस्तृप्यन्ताम्"। "एष ते निर्ऋत" इत्युपस्थाय पितृभ्यः पिण्ड-दानं कुर्यात्। प्रतीच्यां दिशि "सवरुणाः पितरस्तृप्यन्ताम्।" उरुंहि राजा वरुणः' इत्युपस्थाय पितृभ्यः पिण्डदानं कुर्यात्। वायव्यां दिशि "सवायवः पितरस्तृप्यन्ताम्।" "वायो शतम्" इत्युपस्थाय पितृभ्यः पिण्डदानं कुर्यात्। उदीच्यां दिशि "ससोमाः पितरस्तृप्यन्ताम्" "सोमो राजा" इत्युपस्थाय पितृभ्यः पिण्डदानं कुर्यात्। ऐशान्यां दिशि "सेशानाः पितरस्तृप्यन्ताम्।" "ईशानम्" इत्युपस्थाय पितृभ्यः पिण्डदानं कुर्यात्। ऊर्ध्वायां दिशि "सब्रह्माणः पितरस्तृप्यन्ताम्।" "ब्रह्मजज्ञानम्" इत्युपस्थाय पितृभ्यः पिण्डदानं कुर्यात्। अधरायां दिशि "ससर्पाः पितरस्तृप्यन्ताम्।' "नमोऽस्तु सर्पेभ्यः" इत्युपस्थाय, पितृभ्यः पिण्डदानं कुर्यात्। इति पिण्डं दत्त्वा "बन्धूननुमोदयन्" इत्युक्त्वा दर्भाननुगतं गृहीत्वा अथोर्ध्वं "यज्ञोपवीतमसि" इत्यादि शौनकोक्तं द्रष्टव्यम्। आहिताग्नेरेव कपिलो विशेषमाह—आहिताग्निश्चेत् प्राजापत्येष्टिं विधिवत् कृत्वा सर्वस्व-दक्षिणां विधिवद्दत्त्वा "अयं ते योनिर्ऋत्विज" इत्यात्मन्यग्नीन् समारोप्य वेदिमध्ये स्थित्वा देवं नारायणं शङ्खचक्रगदाधरं पीतवाससं किरीटकेयूरकुण्डलधरं हारिणं विष्णुं ध्यात्वा गुर्वनुज्ञातः प्रैषमन्त्रमुच्चारयेदिति। जामदग्न्य आह—"ऋतं चे" ति द्वादशाहमनुतिष्ठन् हि मानवः। वेदार्थान्विधिवच्छ्रुत्वा संन्यसेदनृणो द्विजः। केशश्मश्रून् वापयित्वा पुण्ये चैव जलाशये। वाचंयमोपवसति रात्रिं जागर्ति पर्वणि॥ कृत्वा प्रजापतेरिष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम्। आत्मन्यग्निं समारोप्य "या ते अग्नय" इत्यृचा। "अहं वृक्षस्ये' ति तिष्ठेदन्तर्वेदि द्वि-जोत्तमः। सोऽहं वै ब्रह्मवृक्षश्च ब्रह्मभूयाय कल्पते। "सत्यं वदे" त्यनुशास्ति पुत्रं वा

×इत्यग्निमिति पाठः।

शिष्यस्यैव वा । नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित् ॥ ॐ भूर्भुवः सुवः संन्यस्तं मयेति त्रिरुपांश्वादृ त्रिर्मध्यमं त्रिरुच्चैः । त्रिसत्या देवा इति वदन्ति ब्रह्मचारिणः । "त्रीणि पदेति" त्रिदण्डं वैष्णवं धारयेद्यतिः । मानसं वाचिकं वापि कायिकं च विचक्षणः । अग्निर्देवता गायत्रीछन्दः ।" इति मन्त्रेणालाबु (दारु) पात्रं गृह्णीयात् भिक्षुको द्विजः । जलपवित्रं गृह्णीयात् शान्त्यामिति ऋचा । तेन पूतं पिबेत्तोयं पवित्रोपचितो मुनिः । सर्वभूतेभ्यः स्वाहेति यो दद्यादभयदक्षिणाम् । तस्यैव सर्वभूतेभ्यो न भयं जातु विद्यते ॥ ग्रामात्प्राचीमुदीचीं वा दिशं गत्वा तु संयतः । स्नाने तु विधिवत्कृत्वा प्राणायामान् षडाचरेत् ॥ अथ यज्ञोपवीतमप्सु जुहोति । "भूः स्वाहा" इति । त्रिदण्डानादत्ते " सखा मे गोपाय " इति । परिशिष्टे पूर्वयज्ञोपवीतप्रतिपत्तिविधानवाक्यमस्ति ।

अथापत्संन्यासप्रयोग उच्यते

तत्र जाबालिः—यद्यातुरः स्याद्वाचा वा मनसा वापि संन्यसेत् । एष पन्था ब्राह्मणानामिहानुविहितस्त्विति ॥ अङ्गिराः—आतुराणां विशेषोऽस्ति न विधिर्नैव च क्रिया । प्रैषमात्रस्तु संन्यास आतुराणां विधीयते "इति च । शंखलिखितौ-व्याघ्राग्निदस्युसर्पाद्यैः सम्पन्नमरणस्तु यः । महता व्याधिना वारिपीडितो यो मुमूर्षति ॥ तदैव कुर्यात्संन्यासं विधिनाऽविधिनापि वा ॥ सन्यस्तमिति यो ब्रूयात् कण्ठस्थप्राणवानपि । तारिताः पितरस्तेन स्वयं मुक्तिपदे स्थितः । मुक्तो यः प्राणसन्देहात्कृतसंन्यसनो द्विजः । पुनर्निवर्तते यश्च तेन संव्यवहारिणः । सर्वे ते कर्मचण्डालास्तेषां दृष्टा न निष्कृतिः ॥ सन्यस्य चापदं तीर्णः सकाशे तु गुरोरथ । लब्ध्वा मन्त्रैस्त्रिदण्डादीन् गृहीत्वा योगमाचरेत् । तेषां नाशे पुनः प्राप्ते गृहीत्वा मन्त्रवत्स्वयम् । समुद्रं गच्छ स्वाहेति नष्टानप्सु विनिक्षिपेत् । शिक्षेद्यतिधर्मांश्च लिखितस्य वचो यथा ।" इति ।

आपन्नानां त्रिधा संन्यास उक्तः । "विधिनाऽविधिना वा" इत्युक्तत्वात् । कथंचिच्छक्तो विधिना कुर्यात् । अशक्तः "संन्यस्तं मया" इति प्रैषमुच्चारयेत् । तत्राप्यशक्तश्चेन्मनसैव सङ्कल्पात् कुर्यात् । इत्यापत्संन्यासविधिः ।

इति यादवप्रकाशेन विरचिते यतिधर्मसमुच्चये

संन्यासप्रयोगो नाम चतुर्थं पर्व ।

पञ्चमं पर्व

अथ यतीनां मुख्यं कर्मोच्यते। तत्र शौनकः-ब्रह्मचार्युपकुर्वाणो नैष्ठिकोऽथापरस्तथा। सदारो न्यस्तदारश्च वानप्रस्थो द्विधा स्मृतः॥ भिक्षू द्वौ भिक्षुसंन्यासी वेदसंन्यासिकस्तथा। बहुधा गृहिणो भिन्नाः शालीनाद्य एव ते। द्विधैवाश्रमिणां भेदश्चतुर्णां मनुरब्रवीत्। तेषां यो भिक्षुसंन्यासी तस्यैव शृणुताधुना॥ इहामुत्रोपभोगेषु विरक्तः प्रव्रजेद्बुधः। वैश्वानरीं निरूप्येष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम्॥ इति। एवं परिव्राजकस्य द्विधा भेदोऽभ्युपगतः।

केचित्तु चतुर्विधत्वं वर्णयन्ति। चतुर्धा भिक्षवस्तु कुटीचकबहूदकौ। हंसः परमहंसश्च यो यः पश्चात्स उत्तमः॥ इति। एतदपि पञ्चरात्रे सिद्धम्। माध्यमिकं च न वेदसिद्धमिति केचिदाहुः। आपस्तम्ब इमं पक्षं प्रतिषेधति। "सर्वतः परिमोक्षमेके सत्यानृते सुखदुःखे वेदानिमं लोकममुं च परित्यज्यात्मानमन्विच्छेत्। बुद्धे क्षेमप्रापणम्। तच्छास्त्रैः प्रतिषिद्धम्। बुद्धे चेत्क्षेमप्रापणमिहैव। न दुःखमुपलभेत"। एतेन परं व्याख्यानम्। आहात्रिः-शिखिनश्च श्रुताः केचित्केचिन्मुण्डास्तु भिक्षुकाः। चतुर्धा भिक्षवो विप्राः सर्वे चैव त्रिदण्डिनः॥ इति॥ आह पराशरः-ततः परिव्राजकाश्चतुर्धा भवन्ति। कुटीचकबहूदकहंसपरमहंसाश्चेति। तत्र कुटीचको नाम पुत्रादिभिः कुटीं कारयित्वा कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्यादीन् परित्यज्य विधिवत्संन्यासं कृत्वा त्रिदण्डजलपवित्रका-षायधारिणः स्नानशौचाचमनजपस्वाध्यायब्रह्मचर्यध्यानतत्पराः पुत्रादेरेव भिक्षाकालेऽन्नं यात्रामात्रमुपयुञ्जानास्तस्यां कुटी नित्यं वसन्नात्मानं मोक्षयन्ते। बहूदको नाम त्रिदण्ड-कमण्डलुपद्मपवित्रशिक्यकाषायवस्त्रधारिणो वेदान्तार्थावबोधकाः साधुवृत्तेषु ब्राह्मणेषु भिक्षाचर्यं चरन्त आत्मानं मोक्षयन्ते। हंसा नाम त्रिदण्डजलपवित्रशिक्यपात्रकाषायव-स्त्रधारिणो यज्ञोपवीतिनो गोमूत्रगोमयाहारा एकरात्रत्रिरात्रमासोपवासपक्षोपवासकृच्छ्रचा-न्द्रायणसान्तपनमहासान्तपनपराकतुलापुरुषादीनि व्रतानि चरन्तो गोद्विजमेध्येषु पुण्येषु देशेषु वसन्त आत्मानं मोक्षयन्ते। परमहंसा नाम त्रिदण्डजलपवित्रशिक्ययज्ञोपवीति-नोऽन्तर्वासबहिर्वासधारिणो ग्रामैकरात्रवासिनो नागरतीर्थावसथेषु पञ्चरात्रिका भिक्षाकाले शीर्णपुर्णपुटं कृत्वा ब्राह्मणकुलादेव भैक्षं गृहीत्वाष्टौ ग्रासानवभुञ्जाना सन्ध्योपासनतत्परा नित्यं वृक्षमूले वसन्त आत्मानं मोक्षयन्त इति॥

तत्र मनुर्वेदसंन्यासिनामाह-एष धर्मोऽनुशिष्टोऽन्यो यतीनां नियतात्मनाम्। वेदसंन्यासकानां तु कर्मयोगं निबोधत॥ इति। ऋणानि त्रीण्यपाकृत्येति त्रयः श्लोका अभिव्यज्यन्ते पठ्यन्ते। केषुचित्प्रदेशेषु ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः।

एते गृहस्थप्रभवाश्चत्वारः पृथगाश्रमाः। सर्वेऽपि क्रमशस्त्वेते यथाशास्त्रं निषेविताः॥ यथोक्तकारिणो विप्रास्ते यान्ति परमां गतिम्॥ सर्वेषामपि चैतेषां वेदश्रुति विधानतः। गृहस्थ उच्यते श्रेष्ठः स त्रीनेतान्बिभर्ति हि॥ यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम्॥ तथैवाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम्॥ चतुर्भिरेतैरपि तैर्नित्यमाश्रमिभिर्द्विजैः। दशलक्षणको धर्मः सेवितव्यः प्रयत्नतः॥ धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः। धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम्॥ दश चिह्नानि धर्मस्य ये विप्राः समधीयते। अधीत्य चानुवर्तन्ते ते यान्ति परमां गतिम्॥ दशलक्षणकं धर्ममनुतिष्ठन् हि मानवः। वेदान्तान्विधिवच्छ्रुत्वा संन्यसेदनृणो द्विजः॥ संन्यस्य सर्वकर्माणि कर्मदोषानपानुदन्। नियतो वेदमभ्यस्य पुत्रैश्वर्ये सुखं वसेत्॥ इत्येवं कुटीचकानां धर्म इति केचिदाहुः। दश चिह्नानि धर्मस्येति चिह्नग्रहणमाश्रमधर्मं प्रति शेषत्वख्यापनार्थम्। ततश्च सर्वैराश्रमिभिः स्वं स्वं धर्ममनुतिष्ठद्भिर्धृत्यादिदशधर्मो-पेतैर्भवितव्यमिति भावः।

तत्र भिक्षुसंन्यासाश्रमधर्म उच्यते। आह क्रतुः—सांख्यं योगो हरेर्भक्तिरप्रमादो विरागता। एतत्सारतमः शेष आश्रमो धर्म उच्यते॥ एतदुक्तं भवति—सांख्यं तत्त्वज्ञानम्। योगोऽष्टाङ्गः षडङ्गो वा। हरेर्भक्तिरीश्वरोपासनम्, परमात्मनि स्नेहः। अप्रमादः सदाप्रतिबुद्धता। विरागो विषयेष्वनासक्तिः। तथा च बृहस्पतिः—परमात्मनि यो रक्तो विरक्तोऽपरमात्मनि। सर्वैषणाविनिर्मुक्तः स भैक्षं भोक्तुमर्हति॥ एष एव प्रधानधर्म आश्रमस्य। शेषो धर्मस्तु सन्ध्यावन्दनादिलक्षण आश्रमधर्माङ्गमेव। तन्निष्ठ आश्रमधर्मनिष्ठश्च स्यात्। नाश्रयमात्रनिष्ठः। सन्ध्यावन्दनादयो व्यापारा आश्रमधर्माङ्गत्वमापन्ना न स्वयमाश्रमधर्माः। तथा च दक्षः—सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु। यदन्यत्कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्भवेत्॥ इति।

तत्र सांख्यमुच्यते। यमः—पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे रतः। प्रकृतिज्ञो विकारज्ञः स दुःखात्परिमुच्यते॥ मनो बुद्धिरहङ्कारः खानिलाग्निजलानि भूः। एताः प्रकृतयस्त्वष्टौ विकाराः षोडशापरे॥ अत्र विकाराः श्रोत्राक्षिरसनाघ्राणं त्वक् च सङ्कल्प एव च। शब्दरूपरसस्पर्शगन्धवाक्पाणिपायवः। उपस्थपादाविति च विकाराः षोडश स्मृताः॥ चतुर्विंशतिरित्येतज्ज्ञानमाहुर्मनीषिणः। पञ्चविंशकमव्यक्तं षड्विंशः पुरुषोत्तमः॥ एतज्ज्ञात्वाथ मुच्यन्ते यतयः शान्तबुद्धयः। अशब्दमरसस्पर्शमरूपं गन्धवर्जितम्॥ निर्दुःखं सुसुखं शुद्धं तद्विष्णोः परमं पदम्। अजं निरञ्जनं शान्तमव्यक्तं ज्ञानमक्षरम्॥ अनादिनिधनं ब्रह्म तद्विष्णोः परमं पदम्॥ इति। बृहस्पतिः—तदेतत्परमं भूतं यस्मा-

भूतान्यनेकशः । पृथिव्यामिव भाण्डानि प्रभवन्ति विशन्ति च ॥ तदेतत्परमं ज्योतिस्तस्यान्ते विस्फुलिङ्गवत् । विक्षिप्तं सूर्यचन्द्राग्निविद्युतारग्रहादिषु ॥ स एव परमानन्दो यश्चान्याः सुखविप्रुषः । विशन्ति पुण्यकर्माणो ब्रह्मेन्द्रपितृमानवाः ॥ नानात्वैकत्वभावेन सर्वतोवस्थितं प्रभुम् । इदं तु परमैकत्वं परा सत्ता परा गतिः ॥ इत्युपक्रम्यान्ते च, "य एवं ब्रह्म जानाति संसारात्स विमुच्यते ।" इतिपर्यन्तम् । शंखः–पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाश एव च । पञ्चैतानि विजानीयान्महाभूतानि पण्डितः ॥ श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च । बुद्धीन्द्रियाणि जानीयात्पञ्चैवास्मिञ्शरीरके ॥ मनो बुद्धिस्तथैवात्मा ह्यव्यक्तं च परात्परम् । इन्द्रियेभ्यः पराण्याहुरेवमेतानि तु ॥ शब्दो रूपं तथा स्पर्शो रसो गन्धस्तथैव च । इन्द्रियार्थान्विजानीयात्पञ्चैव सततं बुधः ॥ हस्तपादावुपस्थं च जिह्वा पायुस्तथैव च । कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैव नित्यमस्मिञ्छरीरके ॥ चतुर्विंशतिरेतानि तत्त्वानि कथितानि तु । सत्वात्मानं तदुपरि तं पुरुषं पञ्चविंशकम् ॥ यं ज्ञात्वा परिमुच्यन्ते यतयः शान्तबुद्धयः । य एतत्परमं गुह्यमेतदक्षरमुत्तमम् । अशब्दमरसस्पर्शम् इत्यादियाम्यपाठ एव ॥ अन्यत्रापीतिहासपुराणादिषु मानवेषु वेदान्तेषु च सांख्यशब्दवाच्यं तत्त्वज्ञानमन्वेषणीयम् ।

अथ ज्ञानतत्त्वस्य योग उच्यते । सोऽष्टाङ्गयुक्तः । यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाधयोऽष्टाङ्गानि । अहिंसासत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्याऽपरिग्रहौ यमाः । शौचं सन्तोष ईश्वरप्रणिधानतपःस्वाध्याया नियमाः । स्थिरसुखमासनम् । प्राणगतिविच्छेदः प्राणायामः । स्वविषयासम्प्रयोग चित्तस्वरूपानुकार एवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः । देशबन्धश्चित्तस्य धारणा । तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् । तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः । एषामष्टानामङ्गाना प्रत्याहारादीनि स्वरूपाङ्गानि देवदत्तस्येव हस्तपादादीनि, इतराणि साधनत्वेनाङ्गानि । तेषामन्तरङ्गविरोधेऽन्तरङ्गाण्येव पालनीयानि । तथा च भगवान्व्यासः–यमान्सेवेत सततं बाधित्वापीतरान्बुधः । यमान्पतत्यकुर्वाणो नियमान्केवलं भजन् ॥ इति । तानीमान्यङ्गानि व्याख्यायन्ते स्मृतिषु । "नाना प्रकारेण तत्र तद्योगान्तैर्वा यमादिभिः ।" इत्युक्तत्वात् । धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । ह्रीर्विद्या सत्यमक्रोध एतद्धर्मस्य लक्षणम्" अहिंसा सत्यमस्तेयं क्षमादमशमादयः । तुष्टिरद्रोहतां कल्यं निर्विरक्तं यमाः स्मृताः ॥ विकल्पो दम्भ आलस्यं सङ्गः कर्मफलं भयम् । परिग्रहो ममत्वं च त्यागश्चोपयमाः स्मृताः ॥ एषां त्यागस्त्याग इत्यर्थः । कामरोगद्वयं निद्रा मोहक्षुत्पापचेतसाम् । द्वेषाहङ्कारलोभानां विजयाः संयमाः स्मृताः ।" सन्ततिः शीलमास्तिक्यं योगो वृत्तं श्रुतं क्रिया । औदासीन्यं मृदु स्थैर्यं वैराग्यं च परे यमाः ॥

अप्रार्थनमसंकल्पमस्पर्शनमदर्शनम् । ज्ञानं प्रसादमाधुर्यं मौनं नियमं विदुः ॥ दश व्रतानि सर्वेषां यतीनां विहितानि च । अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यापरिग्रहौ ॥ अक्रोधो गुरुशुश्रूषा शौचं दुर्वृत्तिवर्जनम् । वाङ्मनःकायचेष्टासु प्रमादस्य च वर्जनम् ॥ इति । आह बौधायनः—अष्टौ तानि व्रतानि भवन्ति । अक्रोधो गुरुशुश्रूषाऽप्रमादः शौचमाचार-श्चेति । यथाऽहिंस्यो यमो राम यतीनां भावितात्मनाम् । तथाद् विहितान्धर्मान्वेदसंन्यासिनामपि । अहिंसा सत्यमक्रोधो ब्रह्मचर्यं तपः श्रुतम् । अस्तेयाव्यभिचारौ च धर्मो दशविधः स्मृतः ॥ तपसो वाङ्मनःकायभेदेन भिन्नत्वाद्दशविधत्वम् । सन्तोषो गुरुशुश्रूषा त्वप्रमादक्षमादयः । मौनमाहारशुद्धिश्च शौचमष्टौ व्रतानि च ॥

ननु हिंसाभेदादहिंसाऽपि भिद्यते । हिंसा च दशविधा । तथा हि—उद्वेगकरणम्, सन्तापकरणम्, रुजाकरणम्, शोणितोत्पादनम्, पैशुन्यम्, सुखापनयनम्, अतिक्रमः, सङ्कोचः, हितप्रतिषेधः, वध इति ।

अक्रोधसिद्धान् भेदानाह वृद्धजाबालिः—हन्ता चैवानुमन्ता च विशस्ता क्रयविक्रयी । संस्कर्ता चैव कर्ता च खादकश्चाष्ट पातकाः ।

सत्यं वायुराह—न धर्मयुक्तमनृतं हिनस्तीति मनीषिणाम् । तथापि तन्न वक्तव्यं प्रसङ्गोऽप्येष दारुणः ॥

अस्तेयं च स एवाह—असद्वादो न कर्तव्यो यतिना धर्मलिप्सुना । न चैवापद्गतेनापि स्तेयं कार्यं कदाचन ॥

ब्रह्मचर्यभेदं बृहस्पतिराह—स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् । सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च ॥ एवं मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः । *विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम् ॥

अपरिग्रहं लिखित आह—संस्कृतां न वदेद्वाणीं बालवन्मूकवच्चरेत् । न द्रव्यसंचयं कुर्यान्मात्रामप्यन्यकालिकीम् ॥

÷शौचमुपरिष्टाद्व्याख्यास्यते गर्गेण ।

स्वाध्यायं यम आह—जपेनापि नयेत्कालं ध्यानश्रान्तो यतिस्तथा । ध्यानेन जप-विश्रान्तः पुनर्ध्यायेत्पुनर्जपेत् ॥ चत्वारः पाकयज्ञास्तु विधियज्ञसमन्विताः । सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ विधियज्ञाज्जपो यज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।

*मूलपुस्तकेऽयं पाठः टिप्पणीस्थोऽपि मयात्र संगृहीतः । (भगवदाचार्यः)

÷इदं क्वाचित्कमिति टिप्पणी ।

उपांशु स्याच्छतगुणं सहस्रो मानसः स्मृतः ॥ इति । मनुः—अधियज्ञं ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव च । आध्यात्मिकं सततं वेदान्ताभिहितं च यत् ॥ वेदान्ताभिहितं प्रणवः । आपस्तम्बः—स्वाध्याय एवोत्सृजमानो वाचमिति । बौधायनः—सायंप्रातरग्निहोत्रं जपेत् । योऽग्निहोत्री भुक्त्वा प्रव्रजति तस्यायं विधिः—ईश्वरप्रणिधानम् । कपिल आह—प्रातःस्नानं जपो मौनं नित्यमेकान्तशीलता । नमस्कारोपचारौ च भक्तिर्विष्णौ तथा गुरौ ॥ आस्तिक्यं ब्रह्मसंस्पर्शः प्राणायामरतिस्तथा । त्रैकाल्यमर्चनं विष्णोः परमं मुक्तिसाधनम् ॥ अत्रिः—त्रैकाल्यमर्चनं विष्णोर्देवानां च तदात्मनाम् । नमस्कारोर्चनादीनि कुर्यान्नान्यस्य कस्यचित् ॥ क्रतुः—ईश्वरो भगवान्विष्णुः परमात्मा मदानमः । शास्ता चराचरस्वामी यतीनां परमा गतिः ॥ पुनः स एवाह—ध्यायतेऽर्चयते योऽन्यं विष्णुलिङ्गमुपाश्रितः । कल्पकोटिशतैश्चापि गतिस्तस्य न विद्यते ॥ अथ स एवाह—पूजां पुरुषसूक्तेन वेदगुह्यस्तवैः स्तुतिम् । ओमित्येकाक्षरं ध्यायेदधियज्ञं तथा जपेत् ॥ त्रिकं पुरुषसूक्तं च चतुष्कं प्राणसंयमः । त्रिकम्—प्रणवव्याहृतिगायत्र्यः । ता एव सशिरस्काश्चतुष्कम् ।

आसनं शंख आह—शून्यगृहे देवगृहे गुहायां गिरिगह्वरे । यत्र वा रमते बुद्धिस्तत्रासीत प्रसन्नधीः ॥ योगशास्त्रोक्तमार्गेण कृतासनपरिग्रहः । योगं युञ्जीत सततं सन्ध्यास्वपि विशेषतः ॥ विश्वामित्रः—ततो निवातके रम्ये निम्नोन्नतविवर्जिते । कुशाजिनसुचेलानामुपर्युपरि विन्यसेत् ॥ पद्मासनं तु तत्रैव कृत्वाङ्गानि शमं नयेत् । प्राणायामांस्ततः कुर्याद्यावत्कालं समाहितः ॥

प्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानानां लक्षणं शंख आह—प्राणायामैर्दहेद्दोषान्धारणाभिश्च किल्बिषान् । प्रत्याहारेण संसर्गान्ध्यानेनानीश्वरान्गुणान् ॥ सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह । त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥ संयमश्चेन्द्रियाणां हि प्रत्याहारः प्रकीर्तितः । मनःसंयमनं तद्वद्धारणेति निगद्यते ॥ *ब्रह्मणि ध्यानयोगेन देवदेवस्य दर्शनम् । ×(ध्यानं प्रोक्तं प्रवक्ष्यामि ध्यानयोगमतः शुभम् ॥) ध्यानं समाधिः । ध्यानयोगस्तु ध्यानम् । तथा हि हृदिस्था देवताः सर्वा हृदि प्राणाः प्रतिष्ठिताः । हृदि ज्योतींषि सूर्यश्च हृदि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ स्वदेहमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् ।

*अधिकः पाठः । "ततः स निष्कलं ध्यायेद्ब्रह्मपूर्वमतन्द्रितः । ब्रह्म प्रणवः । यथा च श्रुतिः—ओमित्यात्मानं युञ्जीतेति । आह विश्वामित्रः—प्रसीदति मनो यावत्तावच्चित्तं नियम्य तु । चिन्तयेद्धृदि मध्ये तु प्रदीप्तं सूर्यमण्डलम् । शुद्धस्फटिकसंकाशं चतुर्बाहुं किरीटिनम् ॥" इदमुत्तरग्रन्थेन पुनरुक्तम् । पूर्वापरव्यत्यस्तं चेति टिप्पणी ।

×कुण्डलितं काल्पितकम् । पूर्वोत्तरग्रन्थपरामर्शोऽस्य श्लोकस्य सङ्गतिर्नास्तीति टिप्पणी ।

ध्याननिर्मथनाभ्यासाद्विष्णुं पश्येद्धृदि स्थितम् ॥ ॐकारेण ब्रह्म ध्यायेदन्यांस्त्यक्त्वा शब्दादीनित्यभिप्रायः। तथा च श्रुतिः—"ओमित्यात्मानं युञ्जीत।" तथा "अन्या वाचो विमुञ्चथ" इत्युक्त्वा हि "ओमित्येवं ध्यायथात्मानमिति। नानुध्यायेद्बहून् शब्दानिति च।

आह यमः—द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत्। शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति॥ शब्दब्रह्म प्रणवः। यमदंष्ट्रो—रविमध्यस्थितः सोमस्तस्य मध्ये हुताशनः। तेजोमध्ये स्थितं तत्त्वं तस्य मध्ये स्थितोऽच्युतः॥ विश्वामित्रः—प्रसीदति मनो यावत्तावच्चित्तं नियम्य तु। चिन्तयेद्धृदि मध्ये तु प्रदीप्तं सूर्यमण्डलम्॥ तस्य मध्ये स्थितं सोममग्निं ब्रह्म महच्छिवम्। सर्वविघ्नप्रशान्त्यर्थं हृत्पद्मे देवमच्युतम्॥ शुद्धस्फटिकसंकाशं चतुर्बाहुमनुस्मरेत्। ततस्तन्निष्कलं ध्यायेद्ब्रह्मपूर्वमतन्द्रितः॥ ब्रह्मपूर्वं प्रणवपूर्वं नारायणमित्यर्थः। सर्वं सर्वात्मकं तत्त्वं विष्ण्वाख्यं परमं पदम्। पुनः पुनः स्वचित्तस्थं निर्मलं यन्निरामयम्। तद्ब्रह्म चाहमेवास्मि सर्वगं चात्मनः परम्। निरस्य विषयासक्तिं संनिरुध्य मनो हृदि॥ यदा यस्य मनोभावं तदेव परमं पदम्। वीक्षितां बुद्धिमान्ध्यात्पुनरप्यात्मनीश्वरे॥ न निर्वेदं मुनिर्गच्छेन्निरुन्ध्यादेव मानसम्। तावदेव निरोधव्यं हृदि यावत्क्षयं गतम्॥ एतज्ज्ञानं च ध्यानं च शेषोऽन्यो ग्रन्थविस्तरः। इन्द्रियेषु निरुद्धेषु मनसि स्पन्दवर्जिते। आत्मा शुद्धो बोधकरो निराकुल ... .॥÷ इति। लिखितः—विचार्य च पुराणार्थान्वेदान्तान्भक्तिमास्थितः। विष्णुं सदा हृदि ध्यायेत्साकारं निष्कलं तु वा॥ इदं तु सर्वधर्माणां यद्योगेनात्मदर्शनम्। श्रेष्ठमेतद्विरोध्यन्यत्त्यजेदावश्यकादृते॥ आह बृहस्पतिः—क्षमा तीर्थं दमस्तीर्थं तीर्थमिन्द्रियनिग्रहः। सर्वभूतदया तीर्थं ध्यानतीर्थमनुत्तमम्॥ एतानि पञ्च तीर्थानि सत्यं षष्ठं तु सर्वदा। देहे तिष्ठन्ति सर्वत्र तेषु स्नानं समाचरेत्॥ न तथा पुष्करे स्नातो गङ्गायां कुरुजाङ्गले। मुच्यते पुरुषः पापैः यथा स्नातः क्षमादिषु॥ निगृहीतेन्द्रियग्रामो यत्र यत्र वसेन्नरः। तत्र तत्र कुरुक्षेत्रं नैमिषं पुष्करं तथा॥ इदं तीर्थमिदं नेति ये नरा भेदवादिनः। तेषां विधीयते तीर्थगमनं तत्फलं च यत्॥ सर्वं ब्रह्मेति यो वेत्ति नातीर्थं तस्य किञ्चन। जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेषु ब्रह्मण्येव स वर्तते॥ स एव परमो धर्मो ये चान्ये तस्य बिन्दवः। यज्ञ दानं तपो वेदास्तीर्थरूपेण संस्थिताः॥

योगं योगाङ्गानि च प्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधीन् क्रतुः स्तौति—रत्नैर्ब्रह्माण्डमापूर्य वेदविद्भ्यो निवेदिते। क्षयिष्णु तत्फलं दृष्टं न विष्णोः स्मरणं सकृत्॥

÷आदर्शग्रन्थेऽप्येवमेव पाठस्खलनम्। (भगवदाचार्यः)

"सुस्थेया×..........।÷ चक्रासिबाणायुधहितैषिणा। धारणा या तु योगस्य दुःस्थेया ह्यकृतात्मभिः ॥ शक्यतेऽसौ हिमे शुद्धे स्वाध्याये तपसि व्रते। पापश्च मिन्यवस्थातुं न स्थाने क्षणमप्यलम् ॥ कुण्ठज्वरगदव्याधीन् मर्षयन्तीह मानवाः। ये मना दुःसहा लोके योगनिश्चलकारकाः ॥ त्यक्तबन्धस्य शुद्धस्य समाधिस्थस्य योगिनः। विरजाकाशकल्पस्य सा काष्ठा वैष्णवी गतिः ॥ रवीन्द्रवह्निद्युतयः शुद्धस्फटिकनिर्मलाः। तरन्ति तपसः पारं योगाङ्गैस्तोषिते हरौ ॥' मनोवाक्कायसान्दोषानज्ञानोत्थान्प्रमादजान्। सर्वान्दहति योगाग्निस्तूलराशिमिवानलः ॥ भक्तियुक्तो हरिं पश्येद्योगदीपिकया सदा ॥

योगावसानं हारीत आह—आत्मलाभं सुखी यावत्तावद्ध्यानमुदाहृतम्। श्रुतिस्मृत्युदितं कर्म तदूर्ध्वं न +समाचरेत् ॥

ध्यानं बृहस्पतिराह—ब्रह्मण्येव निराकारे ध्यानं कर्तुमशक्नुवन्। प्राणायामेन संशुद्धस्तन्मूर्ध्नि ध्यानमाचरेत् ॥ *(सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह। त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥ प्राणायामैर्दहेद्दोषान्मनोवाक्कायसम्भवान्। प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान्गुणान् ॥ ध्यायमानं यथा भ्रश्येद्धातूनां सम्भृतं मलम्। तथेन्द्रियकृतो दोषः प्राणायामेन दह्यते ॥) आधानं रोधमुत्सर्गं वायोस्त्रिस्त्रिस्समभ्यसेत्। ब्रह्माणं केशवं शम्भुं ध्यायन्मुच्येत बन्धनात् ॥ रक्तं पितामहं ध्यायेद्विष्णुं नीलोत्पलप्रभम्। श्वेतं त्रिलोचनं शम्भुं संसारार्णवतारणम् ॥ योगाभ्यासपरो नित्यमेवं यो वर्तते यतिः। प्राप्तवैराग्यसर्वस्वः स याति परमां गतिम् ॥ वासुदेवः परं ब्रह्म परमात्मा जगन्मयः। तस्यैव मूर्तयस्त्वेता भिद्यन्तेऽभिख्यया त्रिधा ॥ नारायणं जगद्योनिं सर्वलोकेश्वरं हरिम्। चिन्तयेदन्वहं भक्त्या सर्वकारणकारणम् ॥ शंखचक्रधरं सौम्यं चतुर्बाहुं किरीटिनम्। श्रीवत्सकौस्तुभोरस्कं दिव्यरत्नविभूषितम् ॥ पीताम्बरमुदाराङ्गं प्रसन्नेन्दुनिभाननम्। श्यामलं पुण्डरीकाक्षं स्फुरन्मकरकुण्डलम् ॥ सन्तापनाशनं सद्यः कालमेघमिवोदितम्। सर्वतेजोमयं पुण्यं शरण्यं शरणार्थिनाम् ॥ चिन्तयेत्पुण्डरीकाक्षं नारायणमयं हरिम्। मनसा षोडशैः सम्यगुपचारैः प्रयत्नतः ॥ इति।

×सुस्थेया इत्यादि तोषिते हरावित्यन्तं बहुषु कोशेषु नास्ति। किन्तु तस्थाने श्लोकाविमौ दृश्येते। यथा—"पञ्चाग्निजलमध्यस्थाः खस्थाश्चैवाग्निधूमपाः। प्राणायामस्थितस्यैते कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ त्वक्पत्रपुष्पशाकाम्बुफलमूलशिलादनः। द्वादशाब्दे तत्त्वशुद्धिः प्रत्याहारेण वत्सरात्। इति टिप्पणी।

÷अत्राक्षराणि मूलकोशेषु गलितानि, अत एवायं खण्डोऽनन्वितश्चेति टिप्पणी।

+च समाचरेदिति टिप्पणी।

*कुण्डलितं क्वाचित्कमिति टिप्पणी

आह दत्तात्रेयः—अष्टाङ्गेनोपचारेण भगवान्पुरुषोत्तमः। हृदयेऽग्नौ तथाऽऽदित्ये पूज्यते च मुमुक्षुभिः॥ पलाशैः पद्मकुसुमैरर्चनं शस्यते हरेः। एवमभ्यर्च्य देवेशं नारायणमतन्द्रितः॥ तद्रूपं चिन्तयेद्योगी प्रणवेन समाहितः। साकारं वा यथायोगं नित्यं मनसि धारयेत्॥ आदित्यवर्णं पुरुषं पुण्डरीकनिभेक्षणम्। शंखचक्रगदापाणिं पीतनिर्मलवाससम्॥ किरीटचारुकेयूरकटकादिविभूषितम्। श्रीवत्सवक्षसं श्रीशं कौस्तुभोद्भासिवक्षसम्॥ श्यामलं वा हृषीकेशं पुण्डरीकाभमद्भुतम्। हृत्पद्मकर्णिकामध्ये स्थितमासीनमेव वा॥ एवं संचिन्तयेद्देवं सर्वलोकमहेश्वरम्। समस्तक्लेशहन्तारं कार्यकारणसंस्थितम्॥

योगाभ्यासफलं शंख आह—सर्वेषु योगशास्त्रेषु वेदान्तेषु च निष्ठितः। सदा तद्भावयेद्योगी तैस्तैर्ब्रह्म विशेषणैः॥ पुनः पुनरनिर्विण्णो ज्योतिस्तल्लभते ध्रुवम्॥ इति। सौम्यमानन्दमद्वैतं बहुशस्तत्प्रकाशितम्। तन्मयत्वेन लब्ध्वासौ परं निर्वाणमृच्छति॥ आह याज्ञवल्क्यः—इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम्। अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम्॥ आह विश्वामित्रः—एवं हि ध्यायतस्तस्य ब्रह्मनिष्ठस्य योगिनः। सौख्यमानन्दमद्वैतं परं ब्रह्म प्रकाशते॥ प्रकाशितेन तत्त्वेन मुक्तिरुक्ता मनीषिणाम्। नान्येन योगहीनेन कर्महीनेन लभ्यते॥ तस्मात्कर्म च कर्तव्यं यथाकालं दिने दिने। ज्ञानयुक्तं च तत्कर्म कर्तव्यं मोक्षकाङ्क्षिभिः॥ इति। बृहस्पतिः—एवं भावयतस्तस्य व्यपेत्य ज्ञानवासना। ज्ञानदीप..........* तमस्सूर्योदये यथा। कुर्याच्छुद्धिमशुद्धस्य सर्वेणानेन चेतसः॥ तस्मात्तु विमलीभूते लयो ब्रह्मणि नान्यथा॥

मुक्तस्वरूपं मेधातिथिराह—विमुक्तः परमभ्येति सरितः सागरं यथा। तदाख्यस्तन्मयो भूत्वा स पुनर्नेह जायते॥ साधिभूताधिदैवस्य साधियज्ञस्य चैव हि। आत्मा भवति सर्वस्य तथैवाध्यात्मिकस्य च॥ स ब्रह्मा स शिवो विष्णुः शक्रः सोऽहर्पतिर्यमः। हुताशो निर्ऋतिर्वायुरीशानः सर्वभूतराट्॥ वेदा यज्ञास्तथा देवाः पशवो दक्षिणादयः। श्राद्धादयो हविः कालः क्रिया कर्ता धृतिर्विधिः। सर्वात्मा सर्वभूतेशः सर्वस्यायतनं च सः॥ इति।

सांख्ययोगं तत्फलं च क्रतुराह—कर्मेन्द्रियाणि मनसा बुद्धिं ज्ञानेन शोधयेत्। चित्तिसंशोधनं चैव विद्याविद्ये गुरोर्गिरा॥ राज्ञो बुद्धिर्गुणामात्याः प्रतीहारो मनो मतम्। सेनापतिमहङ्कारं कारयेदभिमानतः॥ दशग्रामाधिपतयस्तेषां सङ्कल्पनं विना। त्रिभिरावरणैर्युक्तं पाञ्चभूतं महत्पदम्॥ योगैश्वर्यासनारूढो राजेव पुरुषः स्थितः। पश्यतो गुण-

*अत्राक्षराणि गलितानि मूलकोशेषु इति टिप्पणी।

वैषम्यं सर्वं ज्ञात्वा तु साक्षिवत् ॥ भावनाकल्पनाचिन्ताभयविशेषवर्जितम् । सम्बन्धमर्थ-धर्मांश्च देशजातिगुणाश्रयान् ॥ सर्वभावान्परित्यज्य सदस्मीत्येव भावयेत् । द्विधारार्न सङ्क्रान्ती भूत्वा मनसि चिन्तयेत् । ततो रागक्षयादात्मा पुरे विशति तत्क्षणात् ॥ इति ॥

इति यादवप्रकाशविरचिते यतिधर्मसमुच्चये
मुख्यकर्मविधिर्नाम पञ्चमं पर्व ।

षष्ठं पर्व

अथ यतीनामहोरात्रक्रियोच्यते। अत्रानुक्तमपेक्षितं ब्रह्मचारिधर्मादगृहीतव्यम् । "इतरेषां चैतदविरोधि" इत्यनुज्ञानात् । तत्राप्यसम्भवे गृहस्थादिधर्मेभ्यो गृहीतव्यम् । तथा च भगवान्व्यासः—सर्वाश्रमाणां धर्माः स्युर्ये ऽविरुद्धाः परस्परम् । सर्वाश्रमाणां ते सर्वे साधारण्यमवाप्नुयुः ॥ इति ।

विश्वामित्रः—उषःकाले समुत्थाय शौचं कृत्वा विधानतः । दन्तकाष्ठमथाचम्य ÷दर्पवर्जमतन्द्रितः ॥ कृतस्नानो जपेत्तावद्यावदादित्यदर्शनम् । उत्तिष्ठ ब्रह्मणेत्यादि उत्थाने मन्त्र ईरितः ॥ शौचमाह गर्गः—*(अथ भिक्षूणां नियमसंयमशौचप्रायश्चित्तं व्याख्यास्यामः) तत्र पूर्वं मूत्रशौचम् । मृत्तिकया पर्वत्रयपूरणं कृत्वा लिङ्गं चतसृभिः प्रक्षालयेत् । सर्वहस्तं द्वादशभिः । द्वौ हस्तौ अष्टाभिर्मृत्तिकाभिः । एवं यथोक्तं मूत्र-शौचं कृत्वा पश्चाद् गुदशौचमाचरेत् । प्रथमा प्रसृतिरेका दातव्या, द्वितीया च तृतीया च तदर्धेन । एवमुक्तक्रमेण विंशतिमृत्तिकाभिर्गुदशौचं कृत्वा द्विगुणेन सर्वहस्तं प्रक्षालयेत् । द्वौ हस्तावष्टविंशत्या । मृत्तिकात्रयेण पादौ प्रक्षाल्य पुनर्मृत्तिकात्रयेण हस्तौ प्रक्षाल्य, आचम्य, प्राणायामत्रयं कृत्वा पुनराचामेदिति । मृत्तिकाभावे वालुकाभिर्यदा शौचं करोति तदा द्विगुणं कुर्यात् । स्वस्थावस्थो भिक्षुः शौचशैथिल्यं न कुर्यात् । प्रत्यवायी भवति । तत्प्रत्यवायपरिहाराय प्राणायामत्रयं कृत्वा पुनराचामेदिति ।

ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय "वसुरण्या ×(प्राणे त्वमसि सन्धाना ब्रह्मस्त्वमसि विभुरसि विश्वसृक् । तेजोदास्त्वमसि अग्नेः, वर्चोदास्त्वमसि सूर्यस्य, द्युम्नोदास्त्वमसि चन्द्रमसः,

÷पर्ववर्जितम् ॥ इति । टिप्पणी ॥

*कुण्डलित वाक्यम् । तत्स्थाने "अथ भिक्षूणां नियमप्रायश्चित्तौ" इति पाठान्तरं दृश्यते इति टिप्पणी ।

×कुण्डलित कविनास्तीति टिप्पणी ।

उपयामगृहीतोऽसि, ब्रह्मणे त्वा महस ईम्, इत्यात्मानं गृह्णीत) इति मन्त्रेण परमात्मानं ध्यायेदहरहरेवं हृदि । तत्र आवश्यकं कृत्वा पूर्वमादाय मृत्तिकाम् । शौचं चतुर्गुणं कुर्याद्विहितादगृहमेधिनः ॥ उभे मूत्रपुरीषे तु पूर्वमादाय मृत्तिकाम् । आददानस्तु वै पश्चात्सचेलो जलमाविशेत् ॥ देवलः–शोधयेत्तच्चतुर्लिङ्गमङ्गुलीनां त्रिपर्वकम् । यथा मृत्तिकया पूर्णं सा संख्येका मृदः स्मृताः ॥ हस्तौ द्वादशभिः सर्वमष्टाभिः संहतौ करौ । गुदशौचं ततः कुर्याद्विंशतिस्तु मृदो गुदे ॥ प्रथमा प्रसृतिर्देया उत्तरे तु तदर्धके । चत्वारिंशत्करे सर्वे करयोः षाड्विंशतिः ॥ पादयोस्तु त्रिरेकस्मिन्द्विगुणं वालुका यदि । द्विराचम्य त्रिराचम्य प्राणानध्याचमेत्पुनः ॥ इति । स एवाह–विण्मूत्रकरणात्पूर्वमादद्या-न्मृत्तिकां सदा । आददानस्तु वै पश्चात्सचेलो जलमाविशेत् ॥ इति । जमदग्निः–अन्वदेव दिवा शौचमन्यद्रात्रौ विधीयते । अन्यथा बाधमानेषु स्वस्थादिषु यथोदितम् ॥ यथोदितं दिवाशौचमर्धं रात्रौ विधीयते। आतुरस्य तदर्धं स्यात्तदर्धं पथि गच्छतः ॥ देवलः–एको द्वौ वा त्रयो मूत्रे पुरीषे चाथवापि वा । प्राणायामान्यतिः कुर्याद्देशकालाद्यपेक्षया ॥ स एवाह–ध्याने देवतपूजायां भोजने दन्तधावने । अवश्यकार्ये स्नाने च मौनं षट्सु विधीयते ॥ वायुः–आकर्णप्रावृत्तशिरा अप्सु यानगतस्तथा । अधौतपादस्तिष्ठन्वा जल्पन्मुक्तशिखोपि वा । यज्ञोपवीतेन विना स्वाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥ देवलः–विरक्तो वान्तिविण्मूत्रकरणेष्वथ सन्ध्ययोः । स्नात्वान्तरान्तरा नित्यं प्राणायामत्रयं चरेत् ॥ एकेन प्रणवेनैव प्राणायामो निशि स्मृतः । *मध्याह्नकाले नैकेन काष्ठस्थो नाचमेद्यतिः । दिवा कीर्त्येत सावित्रीं सा निशायां न चोच्यते ॥ इति । प्रणवप्राणायामा अष्टत्रिंशत्सं-ख्याता इत्याहुः । प्राणायामविधानश्लोकः–न भूमौ पात्रमादध्यान्न त्रिदण्डं कदाचन । आचम्य चासून्संयम्य त्रिराचामेत्पुनस्तथा ॥ निवेदनं करिष्यंश्च सन्ध्योपासनमेव च । अन्येष्वाचमने-ष्वेवं सकृदेवेति केचन ॥ देवलः–एको द्वौ वा त्रयो मूत्रे द्वौ पुरीषे तु वा पुनः । प्राणायामत्रयं कुर्याद्देशकालाद्यपेक्षया ॥ विण्मूत्रसर्जने शौचं सर्वत्रैव विधीयते । आतुरस्य तदर्धं स्यात्तदर्धं चाध्वनि स्मृतम् ॥ गर्गः–ब्रह्मचारी यतिश्चैव अन्तर्लिङ्गं न शोधयेत् । अन्तर्लिङ्गस्य शौचेन तपश्चान्द्रायणं चरेत् ॥+

ततो दन्तधावनम् । ततः स्नानम् । क्रतुः–यतिर्योगी ब्रह्मचारी शतायुः सत्यवाग्व्रती ।

---

*स्नानकाले–ध्यानकाले तु, इति च पाठभेद इति टिप्पणी ।

+अतः परमादर्शग्रन्थे "एको द्वौ वा त्रयो मूत्रे०" अयं श्लोको विद्यते । परं विद्यते तदु-परीयं टिप्पणी–"एको द्वौ इति श्लोकः प्रागुदाहृतः, अत्र प्रमादाल्लिखित इति भाति ।" तत एव मया मूले न लिखितोऽयं श्लोकः । (भगवदाचार्यः)

सती च दानशीलश्च स्नाताः शुद्धास्तु ते सदा ॥ ×प्राक्शौचाग्नेयं च स्नायात् .... + स्नानमाग्नेयम् । ब्राह्मं वा स्नानमिष्यते । वृद्धातुराणामुष्णाद्भिर्योगाङ्गैर्वा यथाविधि: । *अब्लिङ्गैर्वारुणं स्नानं कुर्यान्मन्त्रैः सदा यतिः ॥ दक्षः—उषःकाले तु सम्प्राप्ते शौचं कृत्वा यथाविधि । ततः स्नानं प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्वकम् ॥ अत्यन्तमलिनः कायो नवद्वार-समन्वितः । स्रवत्येव दिवारात्रं प्रातःस्नानं विशोधनम् ॥ उपर्युपरि यत्स्नानं संध्यायामु-दितेऽपि वा । प्राजापत्येन तत्तुल्यं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ प्रातरुत्थाय यो विप्रः सन्ध्यास्नानं समाचरेत् । सप्तजन्मकृतं पापं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ॥ ÷स्थाने नारायणं देवं स्नानादिषु च कर्मसु । प्रायश्चित्तं हि सर्वस्य दुष्कृतस्येति वै श्रुतिः ॥ गुणा दश स्नानपरस्य साधो रूपं च तेजश्च बलं च शौचम् । आयुष्यमारोग्यमलोलुपत्वं दुःस्वप्ननाशश्च तपश्च मेधा ॥ कपिलः—प्रातःस्नानासमर्थो नाभेरधः प्रक्षाल्य जलार्द्रकर्पटेन सशिरःसमङ्गं सम्पीड्याऽमलं कृत्वाऽन्तर्वासो विपरिधाय सन्ध्यामुपासीत । नित्य मध्याह्नादर्वाक् उक्तं स्नानात्प्राणाया-मत्रयं कुर्यात् ॥ ÷द विश्वामित्रः-प्रातःस्नानेऽप्यशक्तश्चेन्मन्त्रस्नानं समाचरेत् ॥ अङ्गिराः स्नानकाले तु सम्प्राप्ते वस्त्रार्धं परिधारयेत् । तस्यार्धं जपकाले तु कटिदेशनिशाटिकाम् ॥ एवं सन्ध्यात्रये स्नानं कुर्यात् ।

मार्जनमन्त्राः पठ्यन्ते—अवते हेडो वरुण नमोभिरवयज्ञेभिरीमहे । हविर्भिः क्षयन्नस्मभ्यमसुर प्रचेतो राजन्नेनांसि शिश्रथः कृतानि । उदुत्तमं वरुणपाशमस्मदवाधमं विमध्यमं श्रथाय । अथा वयमादित्य व्रते तवाऽनागसो अदितये स्याम । दधिक्राव्ण" आपो हिष्ठा मयो भुवः.......... जनयथा च नः ॥ हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः । निधत्त पवमानः सुवर्जनः । इत्यनुवाकाश्च मार्जने विहिताः ।

अथ मन्त्राचमनम् । क्रतुः—चतुष्केणापि आचम्य ×द्रुपदादिवेन्मुमुचानः स्विन्नः स्नाती मलादिव । पूतं पवित्रेणेवाज्यमापः शुन्धन्तु मैनसः ॥ हिरण्यशृङ्गं वरुणं प्रपद्ये तीर्थं मे देहि याचतः । इत्यघमर्षणैर्मार्जयित्वा पूताद्भिः पितृदेवांश्च तर्पयेत । चतुष्केणैव मन्त्रेण

×"प्राक् पायुशौचमाग्नेयं ब्राह्मं वा इत्यादि" इति टिप्पणी ।

+अत्र मूलकोशेषु सर्वत्र पङ्क्तिर्गलितेति टिप्पणी ।

*"पाठ भेदः । §स्नानं प्रोक्तं तु मुनिभिः समर्थो वारुणं चरेत् । अब्लिङ्गैर्वारुणैः स्नानं शौचं कुर्याच्चतुर्गुणम् ॥ आह कपिलः–प्रातःस्नाने वा समर्थ इत्यादि" टिप्पणी ।

÷देवलः इत्यधिकाक्षराणि क्वचिदिति टिप्पणी ।

×मन्त्रस्यास्यौत्तरदेशीयपाठस्तु इत्थम् द्रुपदादिव मुमुचानः स्विन्नः स्नाती मलादिव । उत्तरार्धपाठस्तु समान एव । (भगवदाचार्यः)

चतुष्कृत्वः पिबेदपः ॥ इति । मनुः–दशभिः प्रणवैर्युक्तां सव्याहृतिपूर्विकाम् । गायत्रीं
शिरसोपेतामाहुः पापप्रणाशिनीम् ॥ अयं वेदगुह्योऽनुवाकश्चतुष्क इत्येके । देवलः–
त्रिपदाध्यनर्घमन्त्रं माघमर्षणसूक्तया । प्रोक्ष्याङ्गं चू ळ (?) कैर्विष्णुस्तर्प्योद्वा दशनामभिः ॥
प्रणवैर्नमोऽन्तैस्तु प्रतिमन्त्रं यतिः शुचिः । तर्पयेदेकहस्तेन पूर्वं द्वादशनामभिः ॥ ॐ
केशवाय नमः इत्यादि ।

अथ देवतर्पणं पितृतर्पणं च । गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्याञ्जलिना तर्पयेत्सुरान् । पितॄंश्च
तर्पयेत्पश्चात्पूर्वं दत्त्वा कृताञ्जलिः ॥ पैतृकं देवतीर्थेन तथा यज्ञोपवीतिना । अन्ते महर्नमो
यान्तं तर्पयामीति चोच्चरेत् ॥ इति । ॐ भूस्तर्पयामि । ॐ भुवस्तर्पयामि । ॐ सुवस्त-
र्पयामि । ॐ भूर्भुवःसुवर्महस्तर्पयामि । इति । ॐ भूः स्वधोम् । ॐ भुवः स्वधोम् ।
ॐ सुवः स्वधोम् । ॐ भूर्भुवःसुवर्महर्नमः स्वधोम् । स्वधान्तमेतत् । स्नानं समाप्य
प्राणायामान्कृत्वा मन्त्राचमनादिषु पञ्चसु जलपवित्रस्य सम्बन्धः । विद्यमाने जलपवित्रे
ऽन्येनाचमनमार्जनादित्योपस्थानकुण्डिकापूरणसावित्रीजपान् यः करोति तदाऽस्य निष्फलं
भवति सर्वम् । मेधातिथिः–स तेनाचमनं कुर्यान्मार्जनं तर्पणं तथा । उपस्थानं
सहस्रांशोः कुण्डिकायाश्च पूरणम् ॥ गालवः–सदा जलपवित्रेण मार्जनाचमतर्पणम् ।
उपस्थानं रवेश्चापि यो यतिः कुरुते न च । सर्वं तन्निष्फलं तस्य प्रायश्चित्तमथाचरेत् ॥
अत्रिः–उद्धृतासु स्रवन्तीषु ह्रदेषु विमलेषु च । वस्त्रपूता न कर्तव्या आपः शुद्धा इति
स्मृतिः ॥ हारीतः–स्नात्वा चाचम्य विधिवत्तिष्ठन्नासीन एव वा । बिभ्रज्जलपवित्रं वाऽप्य-
क्षसूत्रं करद्वये ॥ तद्वत्पवित्रे गोवालकृतदुष्कृतनाशने । उदयाद्विधिवत्सन्ध्याप्युपास्या
त्रिकजप्यवत् ॥ मित्रस्य चर्षणीत्याद्यैरुपस्थाय रविं त्रिभिः । प्रातः सायं चोपतिष्ठे-
द्वारुणीभिश्च पञ्चभिः ॥ त्रिकालं दद्यादर्घ्यं तु लोहितार्काय संयमी । भुक्तोत्तरे च
तद्दद्यात्परमात्मपरायणः ॥ भुक्तोपस्थानम्–'उद्वयेन" भिक्षाकाले हंसमन्त्रोपस्थानम् ।
दिवाकरोदये दद्यात्सवित्र्यार्घ्यं समाहितः । जपमध्ये गते भानौ जपान्तेर्घ्यं प्रदापयेत् ॥
देवलः–उपस्थानं प्रकुर्वीत भास्करस्य त्रिसन्ध्यकम् । प्रदक्षिणं ततः कुर्याज्जानुभ्यां
शिरसा नमेत् ॥ न नामग्रहणं कुर्यादात्मनः प्रणमेद्रविम् । पूर्ववत्तर्पयित्वाथ जपेत्सम्य-
क्समाहितः ॥ *शौनकः–सुप्तोत्थितोऽभिध्यायेत् । कृतावश्यक्रियः शुद्ध आचान्तो दन्त-
धावनपूर्वकमुपर्युषसि यथाविधि स्नात्वा, आपो मन्त्रम् "आपो हि ष्ठा मयो भुवः" इति
तिसृभिर्मार्जयित्वा पूर्वाभिमुखो गायत्र्या अप ऊर्ध्वमुत्क्षिप्य, दर्भपाणिरादित्योदये

*बोधायनः–वारुणीभिः सायंसन्ध्यामुपतिष्ठेत, मैत्रीभिः प्रातरिति क्वचिदधिकमस्तीति
टिप्पणी ।

तिष्ठन् गायत्रीमभ्यसेत् । अथ जपध्यानस्तुतिभिरहश्शेषं समापयेत् ॥ कपिलः—भूम्यां पादौ प्रतिष्ठाप्य जपं भोजनमर्चनं च कुर्यात् । अथ तिष्ठन्प्राङ्मुख आसीनो वा पवित्रपाणिरक्षसूत्रैरङ्गुलिभिर्वा यथाशक्ति जपेत् । त्रिसन्ध्यं प्राणायामत्रयं कुर्यात् । अज्ञातप्राणिवधशुद्ध्ये जलपवित्रेणाचमनमार्जनतर्पणकमण्डलुपूरणादि कुर्यात् । सजलाञ्जलिनाऽऽदित्योपस्थानम् । इति । एवं सन्ध्यामुपास्य पूर्वोक्तयोगमाचरेत् ॥ क्रतुराह—सदा जलपवित्रं च गृहीत्वा मन्त्रवित्तमः । तेनैवाचमनं कुर्यान्मार्जनं तर्पणं तथा । उपस्थानं च सूर्यस्य कुर्यात्पश्च यथाविधि ॥ ततः प्रदक्षिणं कृत्वा जानुभ्यां शिरसा नमेत् । कालेष्वन्येषु बध्नीयाद्दण्डाग्रे सूत्रलम्बितम् ॥ ऊर्ध्वं न बिभृयाज्जातु कदाचिच्छुष्कमम्बरम् । दिवाकरोदये......सूर्यायार्घ्यं प्रदापयेत् ॥ आह गालवः—सदा जलपवित्रेण मार्जनाचमतर्पणम् । उपस्थानं रवेश्चापि यो यतिः कुरुते न च । सर्वं तन्नि-ष्फलं तस्य प्रायश्चित्तमथाचरेत् ॥ त्रिंशत्प्राणायामान्कृत्वा जपेद्विकशतत्रयम् ॥ इति ॥

एवं प्रातःसन्ध्योपासनं कृत्वा ततः पूर्वोक्तं योगमाचरेत् । विश्वामित्रः—*एवं योगं कृत्वा "तस्यैवं विदुषो यज्ञस्य" इत्युक्तकर्म सम्पाद्य योगाद्विरम्य ग्रामैकरात्रचारी चेद्ग्रामान्तरं गच्छेत् ॥ शङ्खः—आत्मलाभसुखं यावत्तावद्ध्यात्वा शनैः शनैः । विरम्य योगात्प्रणवं जपेत्स्वाध्यायमेव वा ॥ अन्यत्र विचरेद्ग्रामाद्ग्रामान्तरमिति+स्थितिः । यदि ग्रामान्तरं न गच्छेत्, तदा स्तुतिजपध्यानादि कुर्वन्नासीत । बृहस्पतिः—उषसः पूर्वमुत्थाय कृतावश्यक्रियः शुचिः । गायत्रीमभ्यसेत्तावद्यावदादित्यदर्शनम् ॥ प्राणायामै-र्जपैर्ध्यानैः स्तुतिभिश्चेतिहासकैः । पुराणैर्वेददृष्टैश्च किञ्चिदह्नो न शेषयेत् । इति प्रातःकालीनं समाप्तम् ।

अथ माध्याह्निककर्मोच्यते । तत्राह शौनकः—अथ यथाविधि स्नात्वाऽऽचम्य 'आपो हि ष्ठा मयो भुव' इति तिसृभिर्मार्जयित्वाऽन्तर्जलगतोऽघमर्षणेन षोडश प्राणायामान्धा-रयित्वा, उत्तीर्य, वासः पीडयित्वा मृदम्भसा जङ्घायाः शौचं कृत्वा, अन्यत्प्रयतः कौपीनं बहिर्वासश्च परिधाय, अप आचम्य 'ॐ भूर्भुवः सुवः' इति जलपवित्रमादाय तर्पयेत् । इति । 'ॐ भूस्तर्पयामि' इति पूर्ववत् । "मुक्ताञ्जलिपर्यन्तं जलपवित्रं विना तर्पयेत् ।" इति वचनात् । उद्धृतासु स्रवन्तीषु ह्रदेषु विमलेषु च । वस्त्रपूता न कर्तव्या आपः शुद्धा इति श्रुतिः ॥ इत्यत्रिवचनात् । अथ "उदुत्यम्०" इति द्वाभ्यामादित्यमुपतिष्ठेत ।

* "कृतस्नानो जपेत्तावद्यावदादित्यदर्शनम् । ततो निवाते रम्ये च निम्नोन्नतविवर्जिते ॥ इत्यादि" इति क्वचिदधिकः पाठ इति टिप्पणी ।

\+ "स्मृतिः" इति टिप्पणी ।

ओमिति ब्रह्म ब्रह्म वा एतज्ज्योतिः। य एष तपति, य एष तपति, इत्येवं वेद तत्। य एष तपत्येवमेवैष आत्मानं तर्पयति, आत्मने नमस्करोति, आत्मा ब्रह्म, आत्मा ज्योतिरिति सावित्रीं सहस्रकृत्व आवर्तयेत्। शतकृत्वोऽपरिमितकृत्वः। 'भूर्भुवः सुवः 'इति जलपवित्रमादायापो गृह्णाति। हारीतः—स्नात्वा ह्याचम्य विधिवज्जलपूतास्रवेण हि। वारिणा तर्पयित्वा तु मन्त्रवद्भास्करं नमेत्॥ क्रतुः—"उदुत्यम्, चित्रम्, तच्चक्षुर्देवसङ्कल्पपौरुषम्। सूक्तं च वैष्णवं भिक्षुः स्नात्वाऽर्कस्याग्रतो जपेत्॥ प्रातः सायं चोपतिष्ठन्सूर्यं मन्त्रैश्च वारुणैः। *मार्जयित्वा सुपूताद्भिर्गायत्र्यष्टशतं जपेत॥ विश्वामित्रः—मध्याह्ने च ततः स्नात्वा सावित्रीं च समाहितः। जपं कृत्वा तु मेधावी वैदिकं किञ्चिदारभेत्॥ वैष्णवं पावमानं च वारुणं रौद्रमेव च। सौरं चोपनिषच्चैव जप्त्वा शुद्ध्यर्थमात्मनः॥ ध्यानं च विधिवत्कृत्वा ततो भिक्षां समाचरेत॥ हारीतः—आसीनः प्राङ्मुखो मौनी प्राणायामत्रयं चरेत। गायत्रीं च यथाशक्ति जप्त्वा ध्यायेत्परं पदम्॥ स्थित्यर्थमात्मनो नित्यं भिक्षाटनमथाचरेत्॥ देवलः—ऋग्वेदादीन् जपेन्मन्त्रान्स्तोकांश्च प्राङ्मुखो यतिः। तेषां च नास्त्यनध्यायो नित्यकर्म हि तत्स्मृतम्॥ वैदिकेन विधानेन पूजां कुर्याद्धरेस्ततः। अभावे वेदमन्त्राणां पाञ्चरात्रोदितेन वा॥ मनुः—अह्नि रात्रौ च यान् जन्तून् हिनस्त्यज्ञानतो यतिः। तेषां स्नात्वा विशुद्ध्यर्थं प्राणायामान् षडाचरेत्॥ अथ पूजां प्रकुर्वीतेत्यादि पुरुषसूक्तेन वेदगुह्यैरन्यैर्मन्त्रैश्च फलपुष्पोत्पाटने प्रायश्चित्तविधानात्, अद्भिः कर्तव्या अन्याहृतैर्वा। आपस्तम्बः—स्वाध्याय एवोत्सृजमानो वाचं ग्रामे प्राणवृत्तिं प्रतिलभ्य, ×अनीहोऽनमुत्रश्चरेत्। तच्च मुक्तमाच्छादनं विहितम् "सर्वतः परिमोक्षमेके।" मनुः—अधियज्ञं ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव च। आध्यात्मिकं च सततं वेदान्ताभिहितं च यत्॥ संयोगं च वियोगं च वियोगस्य च साधनम्। जीवेश्वरप्रधानानां स्वरूपाणि विचिन्तयेत्॥ इतिहासपुराणाभ्यां ध्यानाध्ययनसम्पदा। आमध्याह्नदिनं प्राप्य मध्याह्नेप्येष वै विधिः॥ स्नानस्य विधिकर्मान्ते प्रदायार्घ्यं यथोचितम्। "उदुत्यं, चित्र" मित्याभ्यामुपस्थाय ततो जपेत्॥ इति मध्याह्निकं स्नानं समाप्तम्॥

अथ भिक्षाटनमुच्यते। तत्रोशनाः—माधूकरमसंक्लिप्तं प्राक्प्रणीतमयाचितम्। तात्कालिकोपक्लृप्तं च भैक्षं पञ्चविधं स्मृतम्॥ मनःसङ्कल्परहितान्गृहांस्त्रीन्पञ्च सप्त वा। गत्वा मधुवदुद्धारो यत्तन्माधूकरं स्मृतम्॥ शयनोत्थापनात्पश्चात्प्रार्थितं भक्तिसंयुतैः।

*"भुक्ते ग्रामेऽह्नि भिक्षार्थी हंसमन्त्रेण पर्यटेत्। त्रिभिस्त्रिभिर्वार्च्यलिङ्गैः पावमान्या समर्पणः॥" इत्यधिकपाठः क्वचिदिति टिप्पणी।

×"मूकवच्चरेत्" इति टिप्पणी।

तत्प्राक्प्रणीतमित्याह भगवानुशना मुनिः ॥ भिक्षाटनसमुद्योगात्प्राग्येनोपनिमन्त्रितः । अयाचितं च तद्भैक्षं भोक्तव्यं मनुरब्रवीत् ॥ उपस्थाने च यत्प्रोक्तं भिक्षार्थं ब्राह्मणेन ह । तात्कालिकमिति प्रोक्तं तच्च प्राश्यं मुमुक्षुणा ॥ सिद्धमन्नं भक्तजनैरानीतं यन्मठं प्रति । उपपन्नमिति प्राहुर्मुनयो मोक्षकाङ्क्षिणः ॥ भिक्षाः पञ्चविधा ह्येता सोमपानसमाः स्मृताः । आसामिहैकतमया वर्तयञ्छुद्धिमाप्नुयात् ॥" आह विश्वामित्रः—भैक्षप्रतिकृतीरेता विदुर्माधूकरैः स्मृतैः । शक्तो माधूकरे त्वेताः कुर्वन्किल्बिषमाप्नुयात् ॥ आह विश्वामित्रः— "एकान्नं मधु मांसं च" इत्येवमादयो निषेधाः, अनेनैव वाक्यत्वान्माधूकरसमर्थस्यैव द्रष्टव्याः । समर्थस्याप्यनुग्रहार्थमेकान्नं न दुष्यति । आह मेधातिथिः—एकान्नं न तु भुञ्जीत न शूद्रान्नं न बह्वपि । अशक्तो*ऽनुग्रहार्थं वा–यतिरेकान्नभुग्भवेत् ॥ इति । आहारस्य चतुर्भागमर्धं वाप्याहरेद्यदि । युवा चैवारुनश्चैव प्रसङ्गं तत्र वर्जयेत् ॥ अन्न-सङ्गाद्बलं दर्पो विषयासक्तिरेव च । कामः क्रोधस्तथा लोभः पतनं नरके ततः ॥ ज्ञानेन मुच्यते जन्तुस्तपसा स्वर्गमश्नुते । नरकं विषयासङ्गात्त्रयो मार्गास्तपस्विनाम् ॥ कात्यायनः –याचितायाचिताभ्यां तु भैक्षाभ्यां वर्तयेद्यतिः । इति । अङ्गिराः—अशक्तो भेषजार्थी वा यतिरेकान्नभुग्भवेत् । इति । व्याधितानां यतीनां तु वृद्धानां दीर्घरोगिणाम् । एकान्नभोजने चापि नैनस्तेषां तु विद्यते ॥ बोधायनः—"यात्रामात्रं भुञ्जीत" इति । कपिलः—असङ्के-तिततात्कालिकादिप्रशस्तान्नं भुञ्जीतेति । प्रेतान्नं वर्जयेद्यतिरिति । नक्तात् (?) परं चोपवास उपवासादयाचितम् । अयाचितात्परं भैक्षं तस्माद्भैक्षेण वर्तयेत् ॥ ×प्राजापत्यसहस्रं च भैक्षं च तुलया धृतम् । प्राजापत्यसहस्रादि भैक्षमेवातिरिच्यते ॥ यमः—चरेन्माधूकरं भैक्षं यतिर्म्लेच्छकुलादपि ॥ ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति वासुदेवात्परो न च । वर्णाश्रमात्परो नास्ति नास्ति वेदसमा श्रुतिः ॥ नास्ति भैक्षसमा शुद्धिः तपो नाऽनशनात्परम् । भैक्षं माधूकरं यत्तन्महापातकनाशनम् । तस्मात्तेनैव वर्तेत शुद्धे पात्रेऽथ निर्व्रणे ॥ इति ।

अथ माधूकरधर्माः । तत्र कालं मनुराह+ (ततः षष्ठे विभागे तु सप्तमे वा समाहितः । विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवर्जिते । वृत्ते शरावसम्पाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥ क्रतुः—पूर्वाह्णे विचरेद्योगी सम्यग् ज्ञानी तु पश्चिमे । मध्याह्ने भिक्षयन्भि-

* "भेषजार्थी वा" इति टिप्पणी ॥

– "विप्रादेकान्न" इति टिप्पणी ।

× प्राजापत्येतिश्लोकस्थाने "दधिभिक्षा पयोभिक्षा एवायाचितभोजनाः । सर्वे ते भैक्षभिक्षस्य कला नार्हन्ति षोडशीम् ॥" इति दृश्यते । अयमुत्तरेण पुनरुक्तः । इति टिप्पणी ।

+ कुण्डलित वस्तु नास्तीति टिप्पणी ।

क्षुत्तेन स्याप्नोति किल्बिषम् ॥ पञ्चदशघटिकाया ऊर्ध्वं पादोनचतस्रो मध्याह्नः यत्प्रतीचीनं सङ्गवात्प्राचीनं मध्यन्दिनादिति लिङ्गदर्शनात् । कपिलः—अत्यन्ते बुभुक्षितो न मघन्ये कालमुदीक्षेतेति । याज्ञवल्क्यः—अप्रमत्तश्चरेद्भैक्षं सायाह्ने नाभिलक्षितः । रहिते भिक्षुकैर्ग्रामे यात्रामात्रमलोलुपः ॥ इति ।

भैक्षदेशनियमे बोधायनः—अथ भैक्षचर्या । ब्राह्मणानां शालीनयायावराणां प्रवृत्ते वैश्वदेवे भिक्षां लिप्सेतेति । विष्णुः—भैक्षं चरेद्गृहस्थेषु यायावरगृहेषु च । श्रेष्ठा तु प्रथमा चेयं वृत्तिरत्रोपदिश्यते ॥ अत ऊर्ध्वं गृहस्थेषु साग्निकेषु चरेद्यतिः । श्रद्दधानेषु शान्तेषु श्रोत्रियेषु महात्मसु ॥ अत ऊर्ध्वमशूद्रेषु त्वदुष्टापतितेषु च । भैक्षचर्या त्वियं तस्य त्रिप्रकाराः प्रकीर्तिताः ॥ मेधातिथिः—ब्राह्मणक्षत्रियविशां मध्ये तद्भैक्षमाचरेत् । तत्राप्यसंभवे पूर्वादाददीतोत्तरोत्तरम् ॥ सर्वेषामप्यभावे तु भक्तत्रयमनश्नतः । भैक्षं शूद्रादपि ग्राह्यं रक्ष्याः प्राणास्तु भिक्षया ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणां प्राणाः संस्थितिहेतवः । तान्निघ्नता किं न हतं रक्षता किं न रक्षितम् ॥ प्राणायामशतं कुर्याच्छतार्धं वार्धमेव वा । शूद्रविट्क्षत्रभैक्षेषु ह्यापत्सु च विशुद्धये ॥ क्रतुः—न क्रियागोत्रचरणं शौचाशौचं शुभाशुभम् । पृच्छेन्माधूकरे भैक्षे शीलं वृत्तं श्रुतं कुलम् ॥ पात्रे तु पतिते भैक्षे शौचाशौचं विनश्यति ॥ वृद्धजाबालिः—न वर्णविचयं कुर्यान्न च पृच्छेच्छुभाशुभम् । पात्रे तु पतिते भैक्षे शौचाशौचं न चिन्तयेत् ॥ अत्रिः—न ज्ञानिनां कुले भिक्षेत्, अन्तेवासिपरिबन्धिज्ञातीश्वरप्रेतसूतकगृहेषु भिक्षामुपलभ्य न गृह्णीयात् । आत्मनः संस्तुतं परबाधाकरं च वर्जयेत् । कपिलः—सुजीर्णश्च कृशो*योगी प्रशान्तो विकलेन्द्रियः । शिष्यबन्धुसुतभ्रातृसखिभ्यो भैक्षमाचरेत् ॥ अश्वशय्यासनादीनां बाह्यानां स्पर्शलक्षणैः । याजनाध्यापनव्याख्यावस्त्रभाण्डपरिग्रहैः । मैथुनेक्षणसङ्कल्पैः सङ्करी स्याद्यतिः कृतैः ॥ तस्मात्पुत्राद्भैक्षमिच्छेद्गृहेऽरण्येऽपि वाश्रयेत् ॥ स एवाह—सुजीर्णोऽतिकृशो रोगी शताब्दो विकलेन्द्रियः । शिष्यबन्धुसुतभ्रातृसुहृद्भ्यो भैक्षमाचरेत् ॥ कुब्जवामनकुण्डाश्च छिन्नपङ्ग्वन्धरोगिणः । भिक्षादोषैर्न लिप्यन्ते यदि राज्ञा न पालयेत् ॥

गृहसंख्यामाह वसिष्ठः—सप्तागाराण्यसङ्कल्पितानि चरेद्विधूमे सन्नमुसले एकशाटीपरिवृतोऽजिनेन वेति । देवलः—दधिभिक्षाः पयोभिक्षा ये चायाचितभोजनाः । सर्वे ते भैक्षभिक्षायाः कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥× सर्वं वा विचरेद्ग्रामं पूर्वोक्तानामसंभवे ।

*"रोगी" इति टिप्पणी ।

×आह याज्ञवल्क्यः—अप्रमत्तश्चरेद्भैक्षं सायाह्ने नाभिलक्षितः । रहिते भिक्षुकैर्ग्रामे यात्रामात्रमलोलुपः ॥ देवलः—इत्यधिकपाठः क्वचित् । अयं पूर्वेण पुनरुक्तः ॥ इति टिप्पणी ।

नियम्य प्रयतो वाचमभिशस्तांश्च वर्जयेत् ॥ श्रोत्रियस्य कदर्यस्य वदान्यस्य च वार्धुषेः । मीमांसित्वोभयं देवाः सममन्नमकल्पयन् ॥ तान्प्रजापतिराहैत्य मा कृध्वं विषमं समम् । श्रद्धापूतं वदान्यस्य हतमश्रद्धयेतरत् ॥ उद्यतं वाप्यभोज्यान्नं यच्चेद् व्याधिप्रकोपनम् । निराकृतानां चान्येन नाददीत विचक्षणः ॥ अत्रिः—अथ भैक्षविधिं कृत्स्नं वक्ष्ये वर्ज्यं च नित्यशः । यमकुर्वन्पतत्याशु यतिः कुर्वन्विमुच्यते ॥ माधूकरेण वर्तेत न कुर्यादितरत्क्वचित् । सर्वदा कुत्सिता वृत्तिरनिन्द्या मन्त्रणादने ॥ माधूकर[1]मसंक्षिप्तमुपपन्नं यदृच्छया । तद्भोज्यादनिन्द्यान्नं निःस्पृहेणैव चेतसा ॥ षट्त्रीन्वा[2]ऽपि च सप्ताष्टौ नित्यं भिक्षुर्गृहांश्चरेत् । माधूकरमिदं श्रेष्ठमूर्ध्वं वा कामतश्चरेत् ॥ कणयावकपिण्याकशाकतक्रपयोदधि । भिक्षां सर्वरसोपेतां हिंसावर्ज्यं समाचरेत् ॥ व्रताविरुद्धं यद्यस्य तस्य [3]तद्भक्षणं भवेत् । हितं मितं समश्नीयाद्यत्सुखेनैव जीर्यते ॥ धातुः प्रकुप्यते येन तदन्नं वर्जयेद्यतिः ॥ पथ्यं मितं च शुद्धं च रस्यं हृदयनन्दनम् ॥ स्निग्धं दृष्टिप्रियं सोष्णमन्नं भोज्यं मनीषिभिः । कुटुम्बसङ्कटं चैव लोभेनोपहतं गृहम् ॥ पीडयन्न प्रयच्छेत तस्मात्तद्वर्जयेद्गृहम् ॥ शाठ्यं वाप्यथ दैन्यं वा लक्ष्यते यद्गृहे क्वचित् । वर्जयेत्तद्गृहं भिक्षुः काकगन्धं यथा हविः ॥ उदक्यां चोदितं ह्यन्नं द्विजान्नं शूद्रचोदितम् । प्राण्यङ्गं चायसे वापि क्लृप्तान्नं वर्जयेद्यतिः ॥ पित्रर्थं कल्पितं पूर्वं देवार्थं वान्यकारणात् । वर्जयेत्तादृशीं भिक्षां परबाधाकरीं तथा ॥ नोत्पन्ना सन्ततिः काचिद्यत्र स्त्रीपुंसयोर्गृहे । नाश्नीयात्तद्गृहे भिक्षुर्भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ दृष्टं भ्रूणहपाषण्डैः [4]कुष्ठरोगादुदक्यया । पाषण्डकाकचण्डालैरन्यैर्वान्तावसायिभिः । पश्यं[5]श्चैतान्न भिक्षेत भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ एतैर्न वापि संभाषेन्मनाक् प्रश्नाद्भयाद्विना । महापातकिनः सर्वान्पतितान्परिवर्जयेत् ॥ सर्वेषु व्यवहारेषु भोजनार्थे विशेषतः । कृते देशं त्यजेद्ग्रामं त्रेतायां द्वापरे कुलम् । कर्तारं तु कलौ दुष्टं त्यक्त्वा भैक्ष्यं चरेद्यतिः ॥ कर्ता चैवानुमन्ता च प्रेरकश्चानुमोदकः । पुण्ये चैव तथा पापे भवन्ति फलभागिनः ॥ सगोत्रमसगोत्रं वा यद्गृहे सूतकं भवेत् । न तावच्छुद्ध्यते भूमिर्यावत्तत्स्यादनिर्दशम् ॥ न तत्र कर्म कुरुते पितृदेवादिकं यतः । भिक्षां भिक्षुर्न भिक्षेत भिक्षंश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ न ज्ञानिनां कुले भिक्षेन्न चेश्वरगृहे क्वचित् । न शिष्यबन्धुमित्रादीन् भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित् ॥ नाश्नन्ति

१मसंक्षिप्त, मसंक्लृप्तम्, इति टिप्पणी ।

२"पञ्च" इति टिप्पणी ।

३"तद्भिक्षणम्" इति टिप्पणी ।

४"अत्राशुद्धमिव भाति" इति टिप्पणी ।

५अत्राप्यशुद्धमिव भाति "पश्यंश्चैतान्" इति पाठः संभवेत् । (भगवदाचार्यः)

पितरो देवा नाश्नन्ति वृषलीपतेः । स्त्रीजितस्यापि नाश्नन्ति तद्व्रजं वर्जयेद्यतिः ॥ वर्णाना-माश्रमाणां च स्वधर्मो योऽस्य संस्मृतः । ये तु तस्मिन्प्रवर्तन्ते ते घोरा विप्रकीर्तिताः । यस्तं लोपयते धर्मं तं घोरं यतिस्त्यजेत् ॥ अथ दिग्वाससीं कन्यां गर्भिणीं मलिनां तथा । प्रमत्तां रुदितां क्रुद्धामन्नं भोक्तुं समुद्यताम् । गर्भभर्तृद्रुहां नैव स्वैरिणीं कामचारिणीम् ॥ अधीरां कुष्ठिनीं चान्धां पुनर्भूं कृत्रिमां तथा । मुक्तकेशीं सुखासीनां सुरागां विस्मयान्विताम् । शठां दीनां दुराचारां सखेदां व्याधिपीडिताम् । निर्लज्जां वन्धकीं श्रान्तां प्रेष्यां क्लीबां सुनिष्ठुराम् । भिक्षां भिक्षुर्न भिक्षेत पाययन्तीं स्तनं शिशुम् ॥ कपिलः—रजस्वलाप्रयुक्तां नग्नवधूहस्तगतां तथाऽवस्त्रोपहृतां कुमार्यानीतां भिक्षां न याचेन्न गृह्णीयात् । कुटुम्बसङ्कटं सोपरोधं वा गृहं न प्रविशेत् । सुप्तां भुक्तां प्रमत्तां प्रमुदितां सखेदां सुखासीनामन्तर्वत्नीं व्याधितां सरागामन्नं भोक्तुमुद्यतां बालग्रस्तनां भिक्षां न याचेत् । *क्रतुः—प्रत्यक्षलवणं मांसं मधु शावकशौनिकम् । मूर्खाभिशस्तपतितक्लीबान्धानि च वर्जयेत् ॥ अधीरां स्वैरिणीं कुष्ठीं गर्भभर्तृद्रुहामपि । कन्यां धात्रीं पुनर्भूं च नग्नां भिक्षेत न क्वचित् ॥ वृद्धजाबालिः—द्वावेवाश्रमिणौ भोज्यौ वानप्रस्थो गृही तथा । अभोज्यमन्नमन्येषामितरेषां तु लिङ्गिनामिति ।

अथ भिक्षाचर्या । शौनकः—पार्थिवानामेकैकभिक्षाभाजनम् । अथ समस्तव्याहृतिभिर्गोवालरज्ज्वा सोदकया पात्रं प्रक्षाल्य "हंसः शुचिषत्" इत्यादित्यमुपस्थाय वाग्यतः सन् प्रसन्नात्मा च गच्छेदिति । शंखलिखितौ—काष्ठालाबुबिल्वपार्थिवानामेकैकं भैक्षभाजनम् । तस्य गोवालरज्ज्वा सोदकपाणिना परिघर्षणं कृत्वा साधुवृत्तेषु ब्राह्मणेषु भैक्षं चरेत् । अत्रिः—सव्येनादाय पात्रं तु त्रिदण्डं दक्षिणे करे । उपस्थानं रवेः कुर्याद्ध्यात्वा चैकत्वमात्मनः ॥ जपेद्धिरजसं मन्त्रं देवं ध्यायेत्समाहितः । योऽसौ विष्णवाख्य आदित्ये पुरुषोऽन्तर्हृदि स्थितः । सोयं नारायणो देवः पुरुषो लोकसाक्षिकः ॥ एवं ध्यात्वात्मनात्मानं पुरुषं विश्वभावनम् । प्रदक्षिणं ततः कृत्वा नमस्येत्तिमिरापहम् ॥ नमस्कृत्य पुनर्भूमौ समारोहेदुपानहौ । शौचार्थी विचरेद्भिक्षुः पादत्राणे तु न त्यजेत् ॥ उदपात्रं तथा भिक्षा विना दुष्यत्युपानहौ । उपानहाववष्टभ्य व्रजेद्भिक्षुः स्मरन्हरिम् ॥ विष्णुस्तिर्यगधोर्ध्वं मे वैकुण्ठो विदिशो दिशः । पातु मां सर्वतो रामो धन्वी चक्री च केशवः ॥ स मां रक्षतु गोविन्दः सोमपो हव्यकव्यभुक् । विष्णुस्तार्क्ष्यासनोऽनन्तश्चक्री वामनरूपधृक् ॥

*रजस्वलाप्रयुक्तामित्यादिः कुमार्यानीतां न याचेदित्यन्तः पाठः पुनरत्रादर्शग्रन्थे दृश्यते । स च भ्रमादेवेति मत्वा मया परित्यक्तः । इयांस्तु विशेषः । पूर्वस्मिन्पाठे न याचेदित्यतः परं न गृह्णीयादित्यपि पाठः । न तथात्र । (भगवद्दाचार्यः)

योऽसौ सर्वमतः सूक्ष्मः परमात्मा सनातनः। निर्गुणो निष्कलश्चैव श्वेतमूर्तिधरोऽव्ययः॥ अनाद्यन्तः सदानन्तो फणामणिविभूषिते। श्वेते क्षीरार्णवे मध्ये स मां रक्षतु माधवः॥ स मां रक्षतु सर्वात्मा माधवः परमेश्वरः। यस्य नाभ्यन्तरे जातो ब्रह्मा सर्गकरः प्रभुः॥ स बाह्याभ्यन्तरं देहमापादतलमस्तकम्। सर्वायुधः सर्वशक्तिः पातु मां गरुडध्वजः॥ एवं ध्यायन्नेकवासा उपवीती च पर्यटन्। वासो हि ब्रह्मणा सृष्टं सर्वधर्मप्रसिद्धये॥ यस्याभावे क्रियाः सर्वा निष्फलाः परिकीर्तिताः॥ देवलः—आत्मानं ब्रह्मस्वरूपसंस्थानं कृत्वा "नमो ब्रह्मणे" इति, एतैर्नमस्कृत्वा निरजसं मन्त्रं जपित्वा "आ सत्येन" इति प्रदक्षिणं कृत्वा 'ये ते पन्थानः' इति जपित्वा वाग्यतो व्रजेत्। भैक्ष्यं भैक्षं चरेन्नित्यं सायाह्ने वाग्यतः शुचिः। एकवासा द्विवासा वा मन्दगामी युगान्तदृक्॥ एक एव चरेद्भैक्षमेकदृष्टिरलोलुपः। तृप्तिप्रयोजनेनान्यादनग्निरनिकेतनः॥ मेधातिथिः—ऊर्ध्वं जान्वोरधो नाभेः परिधायैकमम्बरम्। द्वितीयमन्तर्वासश्च परिधाय रविं ततः॥ उपस्थाय च भैक्षार्थं पात्री दण्डी गृहान्व्रजेत्। तिष्ठन्सन्दर्शने द्वारि याचेद्भिक्षामधोमुखः। वाग्यतः सुप्रसन्नात्मा स्वाध्यायध्यानसंयुतः॥ अदृष्टोपक्रमे काले तूष्णीं गोदोहसम्मितम्। यदि नोद्यमते कश्चिद्दृष्ट्वाऽप्यन्यगृहं व्रजेत्॥ तावत्प्रतिश्रुते तिष्ठेद्यावद्भैक्षं प्रदीयते। दृष्टिपूतपदन्यासी मौनी तु सुमतिः शमी॥ एकवस्त्रैकपात्री च निस्सङ्गः सुप्तवच्चरेत्। चतुष्पडष्टकाले वा यतिश्चान्द्रायणेऽपि वा। पञ्चसप्तगृहेभ्यो वा भिक्षामिच्छेत्क्रियावताम्॥ भवत्पूर्वं सकृद्याचेत्तिष्ठन् भिक्षामधोमुखः। गोदोहमात्रमाकाङ्क्षेन्निष्क्रान्तो न पुनर्व्रजेत्॥ बोधायनः—भवत्पूर्वं प्रचोदयात्। गोदोहमात्रकालमाकाङ्क्षेत्। देवलः—भिक्षाकाले सदा कार्यं यतीनां छत्रधारणम्। वर्षमाणे तु पर्जन्ये न तु धर्मार्कतापनात्॥ अत्रिः—एकवस्त्रैकपात्री च सदैकाकी व्रजेद्यतिः। एककालं चरेद्भैक्षं न जघन्यं कथंचन॥ ऊर्ध्वं न तिर्यग्दूरं वा निरीक्षेत्पर्यटन्यतिः। युगमात्रं महीपृष्ठं भिक्षुर्गच्छेद्विलोकयन्॥ न वीक्षेद्द्वाररन्ध्रेण भिक्षां लिप्सुर्गृहान्तरम्। न कुर्याद्घोषणं तत्र न द्वारं ताडयेद्यतिः॥ अतिक्रम्य गृहं पूर्वं प्रविशेन्न पुनस्तु तम्। प्रविश्य भिक्षामादाय त्रिंशत्प्राणायामांश्चरेत्॥ नैव [illegible] सव्येन भिक्षाकाले चरेद्गृहम्। अनिन्द्यातिक्रमं कृत्वा प्राणायामशतं चरेत्॥ पूर्वसङ्कल्पितं गेहं स्वयं विवृतमाश्रयेत्। देशकालविभागेन सामर्थ्यापेक्षयापि च। अनागते परे भिक्षौ भिक्षार्थं प्रविशेद्गृहम्॥ प्रविश्य भैक्षमुग्गेहं निष्पकम्पेन चेतसा। गृहिणीदर्शने वापि बाह्यागारेऽपि वा स्थितः। सव्येनादाय पात्रं तु त्रिदण्डं दक्षिणेन च। प्रणवादि जपन्पूर्वं भिक्षां देहीति याचयेत्॥ भिक्षार्थं चोदनं कृत्वा शक्तो नोपविशेत्क्वचित्। न चान्यहस्तु याचेत तृप्तिलोभेन किञ्चन॥ कृत्वा भिक्षां दृष्टिपूतां दातुश्च करसम्मिताम्।

त्रिदण्डं दक्षिणे स्कंधे यतिः सन्धाय पाणिना ॥ उत्पाद्य पात्रकवचं दक्षिणेन करेण तु । पात्रं वामकरे स्थाप्यं न कदाचिद्दक्षिणे करे ॥ लिखितः—नैकान्तं [1]भ्रियमाणोऽपि भुञ्जीताथ निपाद्यनात् । माधुकरेण वर्तेत सत्यशुद्धिकरं हि तत् ॥ नैकस्मिन्यत्र कुत्रापि प्रत्याख्यातो गृहे पुनः । प्रविशेद्भैक्षसमये न च गेहान्तरेण वा ॥ अन्यार्थं पूर्वक्लृप्तं वा भिक्षां नैवाददीत च ॥ काश्यपः—चतुरङ्गुलान्तरितः समपादः निश्चलस्तिष्ठेत् । काष्ठपाषाणतृण[2]मयपर्णं [3]शुचिरिति मत्वा गृह्णीयात् । मुखमण्डलं न कदाचिन्निरीक्षेत । हस्तपात्रं पश्येत् । अग्रतो युगमात्रावलोकी । पार्श्वतः पृष्ठतश्च मुहुर्मुहुर्नावलोकयेत् । विवृतद्वाराणि प्रविशेत् । अपद्वाराणि न प्रविशेत । द्वारं न हन्यात् । न घोषयेत् । क्षिप्रं न निर्गच्छेत । चिरं न तिष्ठेदिति । देवलः—ग्रामे प्रविष्टे भिक्षार्थी यदि विघ्नो भवेत्कचित् । पुनर्भैक्षं न भिक्षेत बहिर्ग्रामाद्विनिर्गतः ॥ इति । जमदग्निः—पञ्चाहं सप्तरात्रं वा यस्मिन्भिक्षा न लभ्यते । तद्गृहं वर्जये[4]न्नित्यं चण्डालगृहवद्यतिः । तद्दिनानि गृहस्थस्य निराशो भिक्षुको व्रजेत् । स्वाध्यायं होमदानं च सर्वमादाय गच्छति ॥ आहारमात्रादधिकं यतिर्भैक्षं तु नाहरेत । अन्यायेन तु पक्वान्नं चोरवद्दण्डमर्हति ॥ बृहज्जाबालिः—[5]एकपात्रेण भुञ्जीत निर्दिष्टं व्रतमुत्तमम् । नैव दोषो द्विपात्रेण त्वशक्तो व्याधिपीडने ॥ शक्तश्च नीरुजश्चैव नैकपात्रेण वर्तयेत् । पात्रलोभी स दुष्टात्मा नरकं प्रतिपद्यते ॥ लोभमानस्तु यो भिक्षुः पात्रपूरणमिच्छति । दाता स्वर्गमवाप्नोति भोक्ता भुञ्जीत किल्बिषम् ॥ निमन्त्रितस्तु संन्यासी यदा भिक्षां समाचरेत् । लोभं तत्र प्रकुर्याच्चेत्पतत्येव न संशयः ॥ देहि देहीति यो ब्रूयाल्लवणव्यञ्जनादि वा । गोमांसतुल्यं तद्भैक्षं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ यत्किञ्चिद्दीयमानं तु गृहिणीकरसंस्थितम् । तद्गृह्णात्यल्पबुद्ध्या चेत्काकयोनिषु जायते ॥ इति । कपिलः—भिक्षित्वा न चिरमासीत । नेत्युक्ते वाऽदुष्टमनाः परिवर्तेत । नैव पात्रपूरणमन्विच्छेत । भरद्वाजः—"पूर्णा दर्वी परापत" इति जपित्वा "पुनर्नम" इति निवर्तेत । इति ।

अथ भोजनविधिः । शौनकः—उपाकृत्य शुचौ देशे पात्रं न्यस्य पादौ प्रक्षाल्य आचम्य त्रीन्प्राणायामान्धारयित्वाऽप आचम्य, ओमिति वारिणा भैक्ष्यं प्रोक्ष्य गायत्र्याभिमन्त्र्य "इदं विष्णुर्विचक्रमे" इति विष्णवे हविर्निवेदयेत । "उद्धृतमसि, चित्रम"

[1] "म्रियमाणोऽपि" इति टिप्पणी ।

[2] "मृण्मय" इति टिप्पणी ।

[3] "अशुचिरिति मत्वा न जुगुप्सेत । शुचिरिति मत्वा गृह्णीयात् ।" इति टिप्पणी ।

[4] "दुष्टम्" इति टिप्पणी ।

[5] "एतत्मात्रेण" इति टिप्पणी ।

इति द्वाभ्यामादित्याय, "ब्रह्मजज्ञानम्" इति ब्रह्मणे, "भूतेभ्यो नमः" इति भूतेभ्यो निवेदयेत्। शेषमौषधवत्प्राश्नीयात्। बोधायनः—अथ भैक्षचर्यया उपावृत्य पात्रं शुचौ देशे न्यस्य हस्तपादौ प्रक्षाल्य, आचम्य, "उदुत्यम्, चित्रम्" इत्यादित्यस्याग्रे निवेदयेत्। "ब्रह्मजज्ञानम्" इति ब्रह्मणे, "इदं विष्णुः" इति विष्णवे, "भूतेभ्यो नमः" इति भूतेभ्यो निवेदयेदिति। इति विज्ञायते, आधानप्रभृति यजमान एवाग्नयो भवन्ति। तस्य प्राणो गार्हपत्यः। अपानोऽन्वाहार्यपचनः। व्यान आहवनीयः। उदानसमानौ सभ्यावसथ्यौ। पञ्च वा एतेऽग्नय आत्मस्था आत्मन्येव जुहोति। स एवात्मा यज्ञ आत्मनिष्ठः। आत्मप्रतिष्ठितः। आत्मनि प्रतिष्ठितः। आत्मानं क्षेमं नयतीति विज्ञायते। भूतेभ्यो दयापूर्वं संविभज्य शेषमद्भिः संस्पृश्य औषधवत्प्राश्नीयात्। यमः—न भैक्षपात्रे भुञ्जीत। नाचमनं चरेत्। कृतत्रेताद्वापरेषु पात्रभोजी यतिर्भवेत्। कलौ पात्रे न भुञ्जीत धारयेन्न च कुण्डिकाम्। भरद्वाजः—यत्किञ्चिच्छीर्णवर्णं पतितं पात्रं लब्ध्वा तत्राश्नीयात्। न तैजसे कदाचन। तैजसे पात्रे भोजनं कृत्वा प्राजापत्यं समाचरेत्। ग्रामान्ते विजनेऽरण्ये तटाके नदीपुलिने पुष्करिणीषु गत्वा तदन्नमुपयुञ्जीत। [1]तीर्थदेशे प्रक्षालनं कृत्वा सान्तर्धानं पात्रं स्थापयेत्। मृत्तिकात्रयेण तु पादौ प्रक्षाल्य हस्तौ च, आचम्य प्राणायामान् षडाचरेत्। प्रणवेन गायत्र्या [2]अन्नसूक्तं जपित्वा परमात्मस्वरूपं ध्यात्वा "अमृतोपस्तरणमसि" इत्यपः प्राश्य प्राणाहुतिं जुहोति। भोजनमध्ये यत्किञ्चित्सूक्ष्मकेशं मक्षिकाभिहतमन्नं तत्पिण्डमात्रमुत्सृज्य हस्तप्रक्षालनं कृत्वा भोजनं करोति। मुखे केशं लग्नं यदि तत्क्षणात् क्षिपेद्ग्रासमास्येन द्वादशगण्डूषैर्मुखप्रक्षालनं कृत्वा भोजनं करोति। बृहस्पतिः—सुगुप्तवाङ्मनश्चक्षुर्गुप्तगुह्यः कृताञ्जलिः। सुगुप्तभैक्षमाश्रित्य सुगुप्तं भोजनं चरेत्॥ न स्पृशेद्वामहस्तेन भुञ्जानोऽन्नं कदाचन। न पादौ न शिरो[3] पस्थं [4]कराभ्यां भोजने स्पृशेत्। न किञ्चिद्वेषजादद्यात् तत्तथा दन्तधावनात्। विना भोजनकालेन न भक्ष्यान् भक्षयेद्यतिः॥ आह विष्णुः—भैक्षं [5]यवाग्रं भुञ्जीत पयो घृतमथापि वा। सुपक्वं फलमूलं च शाकपिण्याकसक्तु वा। इत्येते [6]ह्यशनाकारा योगिनः सिद्धिकारकाः। तद्भक्षयेदहरहः परमेण समाधिना। अपः

[1]गङ्गातोयं भैक्षं च वैष्णवानां विशेषतः। आजन्म हन्ति यत्पापं दृष्टिपूतं हविर्यथा॥ इत्यधिकपाठः क्वचिदिति टिप्पणी।

[2]"अहमस्मीत्यादि" इति टिप्पणी।

[3]"वस्ति" इति टिप्पणी।

[4]"न पद्भ्याम्" इति टिप्पणी।

[5]"यवागूम्" इति टिप्पणी।

[6]"ह्यस्य शुभाहताः" इति टिप्पणी।

पीत्वा सकृत्तूष्णीं भुञ्जानः प्राक्समाहितः ॥ "प्राणाये" ति तु भुञ्जीत प्रथमामाहुतिं यतिः । "अपानाय" द्वितीया स्याद् "व्यानाये" ति ततः परम् ॥ "उदानाय" चतुर्थीति "समानाये"ति पञ्चमी । इत्थं प्राणाहुतीर्हुत्वा शेषं भुञ्जीत वाग्यतः ॥ अपः पुनः सकृत्प्राश्य त्वाचम्य हृदयं स्पृशेत् । यमः—विधूमे सन्नमुसले वृत्ते वा यज्ञसंस्तरे । *न स्वार्त्तिसमाकीर्णे न तापससमाकुले ॥ नाभुक्तवति लोके वा भैक्षं भिक्षेत भिक्षुकः । यात्रामात्रं तु गृह्णीयात्केवलं प्राणधारकम् ॥...........यं समश्नीयात् कामं भुञ्जीत न क्वचित् । भैक्षस्यागमशुद्धस्य प्रोक्षितस्य हुतस्य च ॥ यावतो ग्रसते ग्रासांस्तावन्तः क्रतुभिः समाः । प्रोक्षितं प्रणवेनैव हुतमाध्यात्मिकाग्निषु ॥ प्राणादिषु दशार्धेषु स्वाहाकारैः पृथक् पृथक् । प्राणश्चक्षुर्दिवा सूर्यो व्यानः श्रोत्रं निशा शशी ॥ अपानो वाङ्मनो वह्निः समानः सोमनोऽशनिः । उदानो वायुराकाशस्तृप्यन्त्वत्र समाहिताः ॥ दत्त्वैषां भक्षयंस्तृप्तो मुच्यते स ऋणत्रयात् ॥ भैक्षस्य भोजनं सर्वत्र प्रक्षाल्योक्तम् । संवर्तः-अष्टौ भिक्षाः समादाय स मुनिः सप्त पञ्च वा । अद्भिः प्रक्षाल्य तत्सर्वं भुञ्जीत सुसमाहितः ॥ न स्वादयीत भुञ्जानः षड्रसान्नैव कीर्तयेत् । सत्कृतासत्कृते तुल्यो नाभिनन्दीत न द्विषेत् ॥ कपिलः—अथ ग्रामादाहृत्य एकपात्रेण भैक्षमुदकेन प्लाव्य सकृदभुञ्जीत । न केनचित्सह संभाषेत । न किञ्चन याचेदौषधादन्यत् । एवं वर्तमानो यावज्जीवं भिक्षुको मुक्तो भवेत् । इति ।

दोषशङ्कायामिदं द्रष्टव्यम् । क्रतुः—चतुष्कैः प्रोक्षयेद्भिक्षां तच्छिन्नैर्बलिमाहरेत् । विष्णुब्रह्मार्कभूतेभ्यो दद्याद्वा किञ्चिदर्थिने ॥ पद्ममूर्ध्वमुखं कृत्वा प्राणाद्यैः पूरकादिभिः । प्रादेशमात्रे ब्रह्माग्नौ हुत्वान्नं मुच्यते मलैः ॥ स एवाह—नोत्सृजेन्नातिभुञ्जीत न त्रिन्ध्यान्नाधिकं हरेत् । गोब्राह्मणार्कसोमाग्निमरुदापो न कुत्सयेत् ॥ कपिलः—व्रताविरुद्धं यत्किञ्चित् पर्युषितमपि गृह्णीयादाप्याययितुकामः प्राणायामत्रयं कृत्वा पुनराचामेत् त्रिर्द्विर्वा प्रक्षाल्य देशं पात्रं वा यन्त्रमारोप्य प्रणवेनाभ्युक्ष्य त्रिकेणाभिमन्त्रयेद्भिक्षां च । "इदं विष्णुः" इति ग्रासमात्रमपि पूजयेत् । नानिवेद्यं भुञ्जीत । भूतबलिदानादिकमर्थिने संविभागशीलतापि प्रशस्ता । सुखं जीवन्ति मुनयो भैक्षमन्नमुपाश्रिताः । अद्रोहाः सर्वभूतानां सारङ्गा इव षट्पदाः ॥ ×(वृद्धजाबालिः—न कचिन्निशि भुञ्जीत भुक्त्वा भुञ्जीत यो यतिः । भुञ्जानो निशि संन्यासी पतितो नात्र संशयः ॥ वसिष्ठः—ब्राह्मणकुल एव यल्लभ्यते तदभुञ्जीत । सायं प्रातर्मधुमांसवर्जं च तृप्येत् । इति । तदेतदशक्तविषयम् ।

*"न च वृत्ति"—"न स्ववृत्ति" इति टिप्पणी ।

×"कुण्डलितपाठो बहुषु नास्ति । अयं पाठोऽन्यत्र विद्यमानोऽत्र प्रमादात्पतितः" इति टिप्पणी ।

याज्ञवल्क्यः— संनिरुध्येन्द्रियग्रामं रागद्वेषौ प्रहाय च । भयं कृत्वा च भूतानाममृतीभवति द्विजः ॥ कर्तव्याऽऽशयशुद्धिस्तु भिक्षुकेण विशेषतः । ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वात् स्वातन्त्र्यकरणाय च ॥ अवेक्ष्य गर्भवासं च कर्मजां गतयस्तथा । आधयो व्याधयः क्लेशो जराक्रूपविपर्ययौ ॥ भवो जातिसहस्रेषु प्रियाप्रियविपर्ययः ॥ अत्रिः ज्ञानेऽशान्तमार्गार्थी विरक्तो भवसागरे । कैवल्याश्रममासाद्य ब्रह्मदर्शनतत्परः ॥ कृत्स्नं स्वधर्मं मानित्वं प्रतिषिद्धादि वर्जयेत् ॥ अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यापरिग्रहौ । भावशुद्धिर्गुरौ भक्तिः सन्तोषं चापि मार्दवम् ॥ आस्तिक्यं ब्रह्मसंस्पर्शः स्वाध्यायः समदर्शिता । अनुद्धतिरदीनत्वं प्रसादस्थैर्यमार्जवम् ॥ विरागो गुरुशुश्रूषा श्रद्धा शान्तिर्दमः क्षमा । उपेक्षा धैर्यमाधुर्ये तितिक्षा करुणा तथा ॥ ह्रीस्तपो ज्ञानविज्ञाने योगो लघ्वशनं रतिः । स्नानं सुरार्चनं ध्यानं प्राणायामो वलिः स्तुतिः ॥ भिक्षाटनं जपः सन्ध्या त्यागः कर्मफलस्य च । एष स्वधर्मो विख्यातो यतीनां नियतात्मनाम् ॥ *भेदाभेदापमर्दश्च वागारम्भो गृहाश्रयः । स्वाहा स्वधावषट्कारो विषयाणां च सन्निधिः । स्तुतिर्निन्दा क्रिया वादः परमर्माभिघट्टनम् ॥ तृष्णाक्रुद्धोग्रता कोभमोहौ........प्रियाप्रिये । अहङ्कारो ममत्वं च चिकित्साकर्म साहसः ॥ प्रायश्चित्तव्रतादेशो मन्त्रौषध्यस्तथा विषम् । नृत्तं गीतं वाद्यवादो हर्षशोकौ प्रतिग्रहः ॥ एकान्नं मदमात्सर्यं गन्धपुष्पादिभूषणम् । ताम्बूलाभ्यञ्जने क्रीडा भोगकाङ्क्षा रसायनम् ॥ राजवार्तादिकं प्रश्नं भैक्षभोगाङ्गना कथा । कल्पनं कुत्सनं स्वस्ति ज्यौतिषं क्रयविक्रयौ ॥ ....काद्युपहासश्च सङ्गस्नेहविकत्थनम् । साङ्केतिकं प्रमादश्च गुरुवाक्याविलङ्घनम् ॥ सन्धिश्च विग्रहो यानं मञ्चारोहः सिताम्बरम् । शुक्रोत्सर्गो दिवास्वापो भैक्षभुक्तिश्च तैजसे ॥ बीजायुधनिकेतानां ×ग्रहणं संस्मृताचरात् । कार्पण्यालस्यशाठ्यानि तैक्ष्ण्यहिंसे च मैथुनम् । प्रतिषिद्धानि चैतानि समाजोत्सवदर्शनम् । विशेषतो न कार्यं स्याद्यानि चान्यानि वै यतिः । श्रुतिस्मृतिनिषिद्धानि नाचरेत्तानि सर्वशः ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि त्वाचारो यो यतेः स्मृतः । अभ्युत्थानप्रियालापैर्गुरुवत्प्रतिपूजनम् । यतीनां व्रतवृद्धानां कार्यं धर्मपरात्मनाम् ॥ विष्णुरूपेण कार्यः स्यान्नमस्कारो विधानतः । त्रैकाल्यमर्चनं विष्णोर्देवानां च तदात्मनाम् ॥ नमस्कारार्चनादीनि कार्यं नान्यस्य कस्यचित् । कणयावकपिण्याकशाकतक्रपयोदधि ॥ स्थानं वीरासनं मौनमष्टग्रासं तु भोजनम् ॥ स्नानं च त्रिषु कालेषु त्रिरात्रौ भोजनादिकम् ॥ सत्त्वशुद्धिकरा ह्येते योगसिद्धिकरास्तथा । नियमांस्तु सदा कुर्याद्यमांस्तेभ्योऽपि पालयेत् ॥ गौतमः—“नाविप्रमुक्तमोषधिवनस्पतीनामङ्गमुपाद-

*“इदं सन्दिग्धम्” इति टिप्पणी ।

×“इदमशुद्धमिव” इति टिप्पणी ।

हीत ।" उत्तरत्र "धर्मयेद्भिक्षां समो भूतेषु हिंसानुग्रहयोरनारम्भी ।" बोधायनः—अनग्निरनिकेतः स्यादशर्माशरणो मुनिः । भिक्षामश्नते । विश्वामित्रः—)*सोम एवान्नमश्नीयादिति ध्यात्वा योऽन्नमत्ति सोऽमृतमत्ति । "प्राणाय स्वाहा" इति प्राणेऽन्नमत्ति । "अपानाय स्वाहा" इत्यपानेऽन्नमत्ति । "व्यानाय स्वाहा" इति व्यानेऽन्नमत्ति । "समानाय स्वाहा" इति समानेऽन्नमत्ति । ×यो योऽन्नमत्ति स ह्यग्निमयमन्नमश्नते तत्सर्वं सोमः । प्रक्षाल्यपात्रं त्रिकेणाभिमन्त्रितं प्रतिगृह्णीत । प्रतिमुच्यते भुक्त्वा पापादिति । विश्वामित्रः माधूकरे यथापूर्वं चतुर्थायोन्नमुत्सृजेत् । शेषेषु च यथातुष्टि यतिस्तन्न विलङ्घयेत ॥ "उदुत्यं, चित्र" मित्याभ्यामादित्याय निवेदयेत् । "ब्रह्मजज्ञान" मित्युक्त्वा ब्रह्मणेऽन्नं निवेदयेत् ॥ ततस्तु सर्वभूतेभ्यो बलिं दत्त्वा चतुर्थकम् । ग्रासमात्रं तु दातव्यं सूर्यादीनां यथाक्रमम् ॥ यः पुरान्नं समाहृत्य भुनक्त्यन्नं दिने दिने । तस्य दोषेण युज्येत प्रायश्चित्ती भवेद्यतिः ॥ अपि चास्य कुतो दानं दत्त्वा चास्य कुतः फलम् । दाता प्रतिग्रहीता च प्रेत्य वै नरकं व्रजेत् ॥ हारीतः—उत्पाटयेच्च कवचं दक्षिणेन करेण वै । पात्रं वामकरे स्थाप्य दक्षिणेनानुशोषयेत् ॥ यावदन्नक्षुधार्तिः स्यात्तावद्भैक्षं समाचरेत् । ततो निवृत्य तत्पात्रं संस्थाप्याचम्य संयमी ॥ चतुरङ्गुलिभिर्गृह्य ग्रासमात्रं समाहितः । सर्वव्यञ्जनसंयुक्तं पृथक्पात्रे निवेदयेत् ॥ सूर्यादिदेवभूतेभ्यो दत्त्वान्नं प्रोक्ष्य वारिणा । भुञ्जीत पर्णपुटके न पात्रे वाग्यतो यतिः ॥ वटार्काश्वत्थपर्णेषु कुम्भीहिन्दुकपत्रयोः । कोविदारकरञ्जेषु न भुञ्जीत कदाचन ॥ ÷पलाशाः सर्व उच्यन्ते यतयः कांस्यभोजनाः । कांस्यकस्य च यत्पापं गृहस्थस्य तथैव च ॥ कांस्यभोजी यतिः सर्वं प्राप्नुयात्किल्बिषं तयोः ॥ यमः—हिरण्मयानि पात्राणि कृष्णायसमयानि च । यतीनां तान्यपात्राणि भैक्षे वा भोजनेऽपि वा ॥ सुवर्णरूप्यपात्रेषु ताम्रकांस्यायसेषु च । भिक्षां दत्त्वा न धर्मोऽस्ति गृहीत्वा नरकं व्रजेत् ॥ लिखितः—न भैक्षपात्रे भुञ्जीत पात्रे नाचमनं चरेत् । कृतत्रेताद्वापरेषु पात्रे भोजी यतिर्भवेत् । कलौ न पात्रे भुञ्जीत धारयेन्नतु कुण्डिकाम् ॥ भुञ्जीत पर्णपुटके पर्णपृष्ठे न जातुचित् । पलाशपत्रकदलीदलाभावे ह्यभोजनम् ॥ अभावेऽप्यन्यपात्राणां न कांस्ये नैव राजते । नापि कार्ष्णायसे नापि सौवर्णे नापि ताम्रके ॥ न प्राण्यङ्गे नैव भूमौ न कुशादितृणेषु वा । पलाशपर्णे भुञ्जीत पाणिपात्रेऽथवा यदि ॥ पलाशपद्मपत्रेषु गृही भुक्त्वैन्दवं चरेत् । यतिर्वनस्थश्च ततो

*"एतदनन्तरं "ग्रासमात्रं तु दातव्यम्" इत्यादि दृश्यते" इति टिप्पणी ।

×यो योऽन्नमत्ति स सोऽग्निः, यदन्नमश्नते तत्सर्वं सोमः, इति टिप्पणी ।

÷न च कांस्ये तु भुञ्जीयादापद्यपि कदाचन । इति क्वचिदधिकमिति टिप्पणी ।

लभते चैन्द्रवं फलम् ॥ मेधातिथिः—सुवर्णकांस्यरूप्येषु ताम्रायसमयेषु च । भुञ्जन् भिक्षुर्न दुष्येत दुष्यते तु परिग्रहात् ॥ सुवर्णादीनि पात्राणि भैक्षार्थं भोजनाय च । स्वयं न परिगृह्याणीति यमलिखितयोरभिप्रायः । मेधातिथेस्तु स्वयं परिग्रहेऽपि परकीयेषु तेष्वापदि भुञ्जानो न दुष्यतीति मतम् । परकीयानामप्यभावे पाणिभोजनम् । काष्ठादिषु पर्णाभावमात्रेण न भोक्तव्यम्, सुवर्णादिष्वापत्प्राप्तौ [illegible] तु "आपद्यपि कदाच न" इत्युक्तत्वात् ।

भिक्षान्नस्य भोजनविघ्ने समुत्पन्ने विनियोगमत्रिराह—*नैवेद्यं नार्थिने दद्या-द्यथेष्टं नोत्सृजेत वा । प्रक्षिपेत्तज्जले विद्वानग्निरनेवा महीतले ॥ सुवर्णादीनि पात्राणि भिक्षार्थं भोजनाय च । स्वयं न परिग्राह्याणि सत्सु भैक्षं द्विजादिषु ॥ तद्धेयं स्तेयमन्येषां यतीनां तु मखैः समम् ॥

यतेः सकृद्भोजनं शाण्डिल्य आह—ग्रामं गत्वा तु मध्याह्ने भैक्षमाहृत्य वाग्यतः । अष्टौ ग्रासान्समश्नीयात्प्रत्यहं सकृदेव हि ॥ **वृद्धजाबालिः**—न क्वचिन्निशि भुञ्जीत भुक्त्वा भुञ्जीत नो पुनः । भुञ्जानो निशि संन्यासी पतत्येव न संशयः ॥ अन्यकाले तु सम्प्राप्ते निशि भुञ्जीत यो यतिः । उपस्थानं च जप्यं च प्राणायामो बलिस्तथा ॥ सर्वे ते निष्फलास्तस्य प्रायश्चित्तं विधीयते ॥

द्विर्भोजने वसिष्ठः—ब्राह्मणकुले यल्लभ्यते तद्भुञ्जीत सायं प्रातर्मधुमांसवर्जं च तृप्येदिति एतदशक्तविषयम् ।

अथ भोजनोत्तरक्रियोच्यते । तत्र **शौनकः**—प्राश्याप आचम्य÷"वाङ्म आसन्नसोः प्राणः इति जपित्वा "उद्वयं तमसस्परि" इत्यादित्यमुपस्थाय सप्तव्याहृतिभिर्गोवालरज्ज्वा सोदकया पात्रं प्रक्षाल्य त्रिः प्राणायामान् कृत्वा गायत्र्यष्टशतं जपेत् । जपध्यानाभ्यां शिष्टकालं नयेत् । अथास्तमिते भास्करे सायंसन्ध्यामातारकोदयमुपासीनो गायत्रीजपं कुर्यात् । यावदवकाशमुपागतस्तावद्ध्यायेत् । सुप्तोत्थितोऽभिध्यायेत् । **यमः**—सुवर्णस्याथ

*"माधुकरं समाहृत्य ब्राह्मणेभ्यो ददाति यः । स याति नरकं घोरं भोक्ता चान्द्रायणं चरेत् ॥ प्रायश्चित्तव्रतापन्नेषु भैक्षमुक्तं द्विजातिषु । तद्धेयं स्तेयमन्येषाम्" इति क्वचित्पाठः, इति टिप्पणी ।

÷"वाङ्म आसन्नसोः प्राणः, अक्षय्ये चक्षुः कर्णयोः श्रुतं, बाह्वोर्बलमूर्वोरोज अरिष्टा विश्वान्यङ्गानि तनूस्तन्वा मे सह" इत्यङ्गानि स्पृशेत् । अनन्तरं सावित्र्यार्घं दत्वा आचम्य उद्वयमित्यादि क्वचित्, इति टिप्पणी ।

[illegible]चक्षुरिति च मम स्मृतः पाठः । स चैव समीचीनः । —भगवदाचार्यः ।

स्नातस्य यतेस्तु वानप्रस्थस्य च । यतीनां चैव पात्राणामद्भिः शौचं विधीयते ॥ लिखितः— भुक्त्वोपस्थाय मार्तण्डं पुराणानि सदा पठेत् । भावशुद्ध्या हरौ भक्तिः पुराणश्रवणाद्भवेत् ॥ शंखलिखितौ· काष्ठालाबुविदलपार्थिवानामेकं भैक्षभाजनम् । तस्य गोवालरज्ज्वा सोदकया परिमार्जनम् । प्रत्याह्निकं शौचम् । नात्राचामेत् । न भूमौ क्षिपेत् । नाशुचिभिः स्पृशेत् । भुक्त्वानन्तरं पुनराचम्य द्रव्याण्यभ्युक्षेत् । रज्जुशिक्यं यथान्यदविरुद्धं स्यात् । शंखः—भुक्त्वा सूर्यमुपस्थाय प्राणानायम्य चासने । गायत्र्यष्टशतं जप्त्वा ध्यायेन्नारायणं पुनः ॥ दिनशेषं पुराणाद्यैर्नीत्वोपास्य च पश्चिमाम् । सन्ध्यां ततोऽभ्यसेद्योगं निद्रान्तेपि पुनस्तथा ॥ एवं दिने दिने कुर्वन्ध्यानमेव प्रधानतः । कर्माण्यपि च कुर्वाणो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ विश्वामित्रः—भुक्त्वा पुनरुपस्थान "मुद्वयं तमसस्परि ।" भिक्षा*दने विधिर्भिक्षोः प्रोक्तः पञ्चविधो मया ॥ य एवं वर्तते भिक्षुः स यतिः संयमी स च । सन्ध्यामुपास्य विधिवद्ध्यानकर्म समाचरेत् ॥ मैत्रीभिर्ऋग्भिः पूर्वस्यां सन्ध्यायामुपातिष्ठेत् । मध्याह्न-सन्ध्यां सौरीभिः सायं वरुणदैवतैः ॥ स्वयं सरस्वती ज्ञेया सन्ध्या याऽभ्युदयाश्रया । शाङ्करी चैव मध्यान्हे अपराह्णे तु वैष्णवी ॥ एवं ध्यानं सदा कार्यं ब्राह्मणेन विपश्चिता । जपयज्ञार्थं सिद्ध्यर्थं ध्यानमेतन्मयोदितम् ॥ गवां वालपवित्रैस्तु यः सन्ध्यां समुपासते । यत्कृतं दुष्कृतं तेन तस्य सद्यो विनश्यति ॥ दर्भेषु दर्भपाणिः सन्प्राङ्मुखः सुसमाहितः । सहस्रकृत्वः सावित्रीं शतकृत्वोपि वा जपेत् ॥ ओङ्कारपूर्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽमलाः । त्रिपदा चैव गायत्री विज्ञेया परमं पदम् ॥ पवित्रं धारयेन्नित्यं कौशेयं दक्षिणे करे । भुञ्जानस्तु विशेषेण नान्नदोषैर्विलिप्यते ॥ उपवीती त्रिदण्डी च शिखी ×पीठी च कुण्डवान् ॥ श्रुतिस्मृत्युक्तकर्माणि यानि तानि समाचरेत् ॥ †अनुतिष्ठन्न सारं वा यतिः सिध्यति नान्यथा । मेधातिथिः—गोवालरज्ज्वा सोदश्या पात्रं प्रक्षालयेत्स्वयम् । भुक्त्वा व्याहृतिभिश्चैव गायत्र्यष्टशतं जयेत् ॥ अर्थमात्रं वदेत्किञ्चिद्वक्तव्यं यदि विद्यते । ध्यानेन दिनशेषं यत्ततोऽव्यग्रः समापयेत् ॥ लोहितार्कामुपासीत सन्ध्यामातारकोदयम् । तावद्ध्यायेत्पुन-र्यावन्निद्रायासमुपागतः ॥ सुप्तोत्थितः पुनर्ध्यायेत्तिष्ठन्सन्ध्यां पुनर्जपेत् ॥ भरद्वाजः— "अमृतापिधानमसि" इति चूलकं गृहीत्वा प्रणवेन दन्तधावनं करोति । उच्छिष्टमन्नं पात्रं वाऽप्सु प्रक्षिप्याचम्य प्राणायामत्रयं कृत्वा पुनराचम्य "वाङ्म आसन्" इति जपित्वा "आपो हि ष्ठा" इति मार्जयित्वा "उद्वयं तमसस्परि" इत्युपस्थानं कृत्वा प्रणवेन पात्रं,

*भिक्षाटने" इति टिप्पणी ।

×"कुण्डिकुशी भवेत् ।" इति टिप्पणी ।

†"अनुतिष्ठेत्सदा योगम्," "अनुतिष्ठन्सकर्माणि" इति टिप्पणी ।

प्रक्षालयेत् । गायत्र्यष्टशतं जपेत् । गोवालं गृहीत्वा प्रणवेनैव शुष्कं पात्रं मार्जयेत् । "दिशः प्रदिश आदिश" इति बन्धनं कृत्वा गायत्र्या स्थापयेत् । लोहितार्कमुपासित्वैवं यथोक्तविधानेन भोजनं कृत्वा भिक्षुः परां गतिमाप्नोति ।

अथ सायंसन्ध्योपासनमुच्यते । तत्र **शौनकः** स्नानादि सायमेवं स्यात्समाप्य सकलं विधिम् । अर्घ्यं च पूर्ववद्दद्याल्लोहितायति भास्करे ॥ वारुणीमिकास्थानं ततः सन्ध्याविधिक्रिया । ध्यायन्नासीत चैतावद्यावत्त्रिदशावशं गतः ॥ ध्यायेत्पुनः प्रबुद्धस्तेन ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ **हारीत आह**—भुक्त्वा पात्रं यतिर्नित्यं क्षालयेन्मन्त्रपूर्वकम् । न दूष्येत्तस्य तत्पात्रं यज्ञेषु चमसं यथा ॥ अथाचम्य निरुद्धासुरुपतिष्ठेत भास्करम् । जपध्यानेतिहासैस्तु दिनशेषं समापयेत् ॥ कृतसन्ध्यस्ततो रात्रिं नयेद्देवगृहादिषु ॥ **शाण्डिल्यः**: वेदं विहाय कर्माणि सर्वाण्येव तु संन्यसेत् । ग्रामाद्बहिः कुटीं कुर्याद्वृक्षमूलेऽपि वा वसेत् ॥ **क्रतुः**—शून्यागारे गुहायां वा वन्यागारे सुरालये । वसेदपङ्को निश्शङ्को निर्मलो योगमास्थितः ॥ खट्वानिषेधम्, आस्तरणम्, स्थण्डिलशायित्वम्, वासदेशं च **वसिष्ठ** आह—एकशाटीपरिवृतोऽजिनेन वा *गोवालैरास्तृतशरीरः स्थण्डिलशायी नित्यं वसतिं वसेत् । ग्रामान्ते देवगृहे शून्यागारे वृक्षमूले वा मनसा स्वाध्यायमधीयानोऽरण्यनित्यो न ग्राम्यपशूनां संदर्शने विहरेत् ॥ **स एवाह**—न तु च तृप्येत ग्रामे वसेत, जीर्णोऽशठोऽससुकः । असहवासमालयानर्हत्वं च **दक्ष** आह—एको भिक्षुर्यथोक्तस्तु द्वावेव मिथुनं स्मृतम् । त्रयो ग्रामः समाख्यात ऊर्ध्वं तु नगरायते ॥ नगरं तु न कर्तव्यं न ग्रामो मिथुनं तु वा । एतत्त्रयं प्रकुर्वाणः स्वधर्माच्च्यवते यतिः ॥ राजवार्तादि तेषां च भिक्षावार्ता परस्परम् । स्नेहपैशुन्यमात्सर्यं सन्निकर्षाद्भविष्यति ॥ तपोजपैः कृशा भीता व्याधिता वसथार्हकाः । वृथाग्रहगृहीताश्च ये येऽन्ये विकलेन्द्रियाः ॥ नीरुजश्च युवा चैव भिक्षुर्नावसथार्हकः । वसन्नावसथे भिक्षुर्मैथुनं यदि सेवते । स दूषयति तत्स्थानं वृद्धान्संपीडयेदपि ॥ **कपिलस्तु** सहवासमनुमोदते । गुरुवृद्धतपस्विन आगतानभिवदेत् । चतुर्भुजवत्पश्येत् । करणे यथाशक्ति संविभागशीलताऽपि प्रशस्ता । अनुद्वेगकारिभिः समानशीलैः सह संवसेत् । **शौनकः**—शरणं न कुर्यात्, न च कारयेत्, कृतं प्रविशेत् । अथ ब्रह्मोपासीत । तच्चित्त एव शयीत । अनिद्रके देवगृहे वा प्रविष्टो यथाकथंचिच्छर्वरीं नयेत् । जाग्रदेव सुषुप्त आसीनोऽथाचम्य प्राणायामत्रयं कृत्वा पुनराचामेत् । काष्ठारोपितकमण्डलुना रात्रावाचामेत् । दिवा स्रवन्त्यामभिरुचितं प्रभूतोदकं पुण्यस्थानं न त्यजेत् ।

* "गोवालैः" इति टिप्पणी ।

न लोर्ध्वलोलुपः । वायुः निशान्तेऽभ्युदधृता आपः शुद्धे पात्रे यथाविधि । अहोरात्रोषितास्तास्तु त्याज्या मेध्या अपि स्वयम् ॥

अथ ग्रामयात्रादिनिमित्तं भिक्षावागते गृहस्थस्य कर्तव्यमुच्यते—तत्र वृद्धजाबालिः—चतुर्वेदोऽपि यो विप्रः सोमयाजो शतक्रतुः । तस्मादपि यतिः श्रेष्ठस्तिलमेरुवदन्तरम् ॥ *आसनं शयनं वापि यतिं दृष्ट्वा त्यजेन्न यः । स मूढात्मा मृतस्तस्मात्तिर्यग्योनिषु जायते ॥ दुर्वृत्ते वा सुवृत्ते वा यतौ निन्दां न कारयेत् । यतीनां द्विष्यमाणस्तु नरकं प्रतिपद्यते ॥ दत्तात्रेयः—त्रिदण्डरूपधृद्विप्रः साक्षान्नारायणात्मकः । यस्तु पूजयते भक्त्या विष्णुस्तेन प्रपूजितः ॥ सगुणो निर्गुणो वापि व्रतज्येष्ठो युवापि सः । सम्पूज्यो भिक्षुभिर्भिक्षुः स्वधर्मे संस्थितो यतिः ॥ अष्टाक्षरेण मन्त्रेण नित्यं नारायणात्मना । मनसा भक्तिभावेन विष्णुरूपी त्रिदण्डधृक् ॥ त्रिदण्डं वैष्णवं लिङ्गं विप्राणां मुक्तिसाधनम् । निर्वाणं सर्वधर्माणामिति वेदानुशासनम् ॥ कालादशाक्यपाषण्डैस्त्रयीधर्मो विलोपितः । त्रिदण्डधारणात्पूर्वं विष्णुना ×प्रभविष्णुना ॥ द्वे रूपे वासुदेवस्य चलं चाचलमेव वा । चलं संन्यासिनां रूपमचलं ब्रह्मसंस्थितम् ॥ जमदग्निः—शुष्कमन्नं पृथक्पाकं यतये यः प्रयच्छति । स मूढो नरकं याति तेन पापेन कर्मणा ॥ यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिनावुभौ । तयोरन्नमदत्त्वा तु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ यतिहस्ते जलं दद्याद्भैक्षं दद्यात्पुनर्जलम् । तद्भैक्षं मेरुणा तुल्यं तज्जलं सागरोपमम् ॥ यतिर्यस्य गृहे भुङ्क्ते तत्र भुङ्क्ते हरिः स्वयम् । हरिर्यत्र गृहे भुङ्क्ते तत्र भुङ्क्ते जगत्त्रयम् ॥ सञ्चितं यद्गृहस्थस्य पापमामरणान्तिकम् । निर्दहिष्यति तत्सर्वमेकरात्रोषितो यतिः ॥ अपचन्तं परित्यज्य पचन्तं यस्तु भोजयेत् । ÷स तस्य सुकृतं दत्त्वा दुष्कृतं प्रतिपद्यते ॥ दुर्वृत्तो वा सुवृत्तो वा मूर्खः पण्डित एव वा । काषायमात्रवेषेण यतिः पूज्यो युधिष्ठिर ॥ भैक्षदस्तु सदा भिक्षोः सलिलं दक्षिणे करे । दत्त्वा भिक्षां प्रयच्छेत पात्रे सव्ये करे स्थिते ॥ तृप्त्यर्थं पितृदेवानां तत्प्रदानेऽम्बुकल्पितम् । तदन्नेनैव दत्तेन भवेत्तदुपपादितम् ॥ भैक्षं संस्मृत्य यो दद्याद्विष्णुरूपाय भिक्षवे । कृत्स्नां वा पृथिवीं दद्यात्तेन तुल्यं न तद्भवेत् ॥ पात्रासनं तथा दण्डः शिक्यं जलपवित्रकम् । संन्यासिने प्रदायैव मोदानफलमाप्नुयात् ॥ व्याधितानां तु भिक्षूणां कुर्यादाश्रममण्डपम् । पथ्याद्यैर्वा

---

* सूर्यखद्योतयोर्यद्वन्मेरुसर्षपयोरपि । अन्तरं हि महद्दृष्टं तथा भिक्षुगृहस्थयोः ॥ इति क्वचिदधिकः पाठ इति टिप्पणी ।

×रक्षिता त्रयी इति टिप्पणी ।

÷दैवे कर्मणि पित्र्ये च वृथा तस्य परिश्रमः । इति क्वचिदधिकमिति टिप्पणी ।

परिचरेत् सोऽनन्तं फलमश्नुते ॥ वृद्धजाबालिः—श्यामाकना तु या भिक्षा ग्रासा मात्रा-मूलकैः । वातोपवानशुष्कान्ना मधुमांससमा भवेत् ॥ पर्युषिता तु या भिक्षा सा च नैवेद्यकल्पिता । सा गृह्णतो न दोषाय दाता तु नरकं व्रजेत् ॥ भिक्षां यतौ न च दद्याद्भैक्षं दद्यात्पुनर्नरम् । सा भिक्षा पर्वतस्तुल्या तज्जलं सागरोपमम् ॥ एवं दत्तं तु यद्भैक्षं तेन तृप्यन्ति देवताः ॥ जाबालिः— यतिहस्तगतं द्रव्यं येन गृह्णाति यो नरः । स मूढो नरकं याति तेन पापेन कर्मणा ॥ *त्रिदण्डं च पवित्रं च भिक्षापात्र-मासनम् । संन्यासिने ददानो हि गोसहस्रफलं लभेत् ॥ यानं चतुर्विधं गृहं यो ददाति त्रिदण्डिने । पूजयित्वा हविष्यान्नैर्गन्धमाल्यैश्च निवेदयेत् ॥ ये के च नरकस्थाने पच्यन्तेऽप्यतिपापिनः । उद्धरेत् स्वात्मनाऽऽत्मानं स गच्छेत्परमां गतिम् ॥ यावन्ति यतिपात्राणि यावन्त्यन्नानि दीयते । तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

इति यादवप्रकाशकृतौ यतिधर्मसमुच्चये अहोरात्रक्रिया नाम षष्ठं पर्व

सप्तमं पर्व

अथ सदाचार उच्यते

तत्राह मनुः—अनग्निरनिकेतः स्याद्ग्राममन्नार्थमाश्रयेत् । उपेक्षकोऽसंकुसुको मुनिर्भावसमन्वितः ॥ कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता । समता चैव सर्वस्मिन्नेत-न्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् । कालमेव प्रतीक्षेत निर्देशं भृतको यथा ॥ दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं पिबेज्जलम् । सत्यपूतां वदेद्वाणीं मनः पूतं समाचरेत् ॥ अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कञ्चन । न चेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ क्रुध्यन्तं न प्रतिक्रुध्येदाक्रुष्टः कुशलं वदेत् । सप्तद्वारावकीर्णां च न वाच-मन्यथा वदेत् ॥ अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः । आत्मनैव सहायेन सुखार्थं विचरेदिह ॥ न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया । नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित् ॥ न तापसैर्ब्राह्मणैर्वा वयोभिरपि वा श्वभिः । आकीर्णं भिक्षुकैर्वान्यैर-गारमुपसंव्रजेत् ॥ अभिपूजितलाभांस्तु जुगुप्सेतैव सर्वशः । अभिपूजितलाभैस्तु यति-र्मुक्तोऽपि बध्यते ॥ अल्पान्नाभ्यवहारेण रहःस्थेनासनेन च । ह्रीयमाणो न विषयैरिन्द्रियाणि निवर्तयेत् ॥ इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषक्षयेण च । अहिंसया च भूतानां कर्म तत्त्वाय कल्पते ॥ अवेक्षेत गतीर्नृणां कर्मदोषसमुद्भवाः । निरये चैव पतनं यातनाश्च यमक्षये ॥

* "त्रिदण्डमप्पवित्रं च" इति टिप्पणी ।

विप्रयोगं प्रियैश्चैव संप्रयोगमथाप्रियैः । जरया चाभिभवनं व्याधिभिश्चोपपीडनम् ॥ देहादुत्क्रमणं तस्मात्पुनर्गर्भे च संभवम् । योनिकूटसहस्रेषु सृतिश्चास्यान्तरात्मनः ॥ अधर्मप्रभवं चैव दुःखयोगं शरीरिणाम् । धर्मार्थं प्रभवं चैव सुखसंयोगमक्षयम् ॥ सूक्ष्मतां चान्ववेक्षेत योगेन परमात्मनः । देहेषु चैवोपपत्तिमुत्तमेष्वधमेषु च ॥ विष्णुः—मानावमानौ यावेतौ प्रीत्युद्वेगकरौ नृणाम् । तावेव विपरीतार्थौ योगिनः सिद्धिकारकौ ॥ मानावमानौ यावेतौ तावेवाहुर्विषामृते । अवमानोऽमृतं तत्र मानस्तुपरमं विषम् ॥ उत्तरत्र, यथा चैवावमन्यन्ते जनाः परिभवन्ति च । तथायुक्तश्चरेद्योगी सतां वर्त्म न दूष्यते ॥ पुनश्च तत्रैवाह—सारभूतमुपासीत येन मुक्तिमवाप्नुयात् । क्रियाऽन्या बहुधा या तु योगविघ्नकरी सदा ॥ काम्यानि यानि कर्माणि प्रतिषिद्धानि यानि च । तानि तानि परित्यज्य नित्यकर्म समाचरेत्, इति ॥ आह यमः—यश्चास्य दक्षिणं बाहुं चन्दनेनानुलिम्पति । सव्यं वास्य च यस्तक्षेत् समौ ताववधारयेत् ॥ एवमस्य भवेद्भावो नित्यमेव प्रियाप्रिये । इष्टो वा यदि वा द्वेष्यः समः सर्वत्र वर्तयेत् ॥ समः साधौ च पापे च शत्रौ मित्रे च वै समः । शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः ॥ न प्रहृष्यति सन्माने नापमाने च कुप्यति । रागद्वेषौ समौ यस्य स मुनिः सर्वनिःस्पृहः ॥ श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा च यो नरः । न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥ न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो भवेत् । न च त्वक्चपलो वापि न घ्राणचपलो भवेत् ॥ न च वाक्चपलो वा स्यादिति शिष्टस्य लक्षणम् ॥ पुराणश्रवणाभ्यासं भक्तितो नित्यमाचरेत् । पुराणश्रवणे भक्तिर्मूर्खस्यापि प्रजायते ॥ भक्त्याऽविच्छिन्नया युक्तस्तस्मात्पौराणमभ्यसेत् । तदभ्यासात्परं भावमापद्येत दृढं मुनिः ॥ इति । तथा—अन्नाच्छुद्धागमागच्छुद्धाद्विशेषरसवर्जितात् । निर्मलं जायते सत्त्वं मलिनं मलिनाद्भवेत् ॥ मांसशोणितसंघातं मेदोमज्जास्थिसंचयम् । नखरोम-समायुक्तं वसाप्रभृतिकर्दमम् ॥ पूर्णं मूत्रपुरीषाभ्यां दुर्गन्धं चर्मबन्धनम् । देहोऽनिलमयं धाम मलाधारमसारकम् ॥ चित्रभित्तिप्रतीकाशमपां फेनोपमं परम् । नित्यानित्यसमायुक्तं रागद्वेषसमुच्चयम् ॥ एकस्तम्भं नवद्वारं त्रिस्थूणं पाञ्चभौतिकम् । प्रीतिप्राकारसंयुक्तं मनः *प्राबल्यकारकम् ॥ ÷विशेषविषयाक्रान्तं चेतनाधिष्ठितं परम् । जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ॥ रजस्वलमनित्यं च भूतावासमिमं त्यजेत् । स्नानं जपं तथा ध्यानं शौचमाहारलाघवम् ॥ य एतत्पञ्चकं कुर्यान्मुक्तो भवति नान्यथा ॥ वसिष्ठः—परिव्राजकः सर्वभूताभयं दत्त्वा प्रतिष्ठते । तथाप्युदाहरन्ति—अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा यश्चरते मुनिः ।

---

*प्रबलनायकम् इति टिप्पणी । ÷दशेन्द्रियभटाकीर्णं व्याधिचापाधिसेवितम् (?)। इति क्वचिदधिकमस्तीति टिप्पणी ।

तस्यापि सर्वभूतेभ्यो न भयं जातु विद्यते ॥ अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा यस्तु निवर्तते । हन्ति जातांश्च +.........ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म प्राणायामः परं तपः । उपवासात् परं भैक्षं दया दानाद्विशिष्यते ॥...........नर्तेति आचारोऽनुगमनेन । अथाप्युदाहरन्ति—न शब्दशास्त्राभिरतस्य मोक्षो न लोकचित्तग्रहणे रतस्य । न भोजनाच्छादनतत्परस्य न चैव रम्यावसथप्रियस्य ॥ एकान्तशीलस्य दृढव्रतस्य पञ्चेन्द्रियप्रीतिनिवर्तकस्य । अध्यात्मविद्यारतमानसस्य मोक्षो ध्रुवो नित्यमहिंसकस्य ॥ नाध्येतव्यं न वक्तव्यं न श्रोतव्यं कथंचन । एतैः पूर्वं सुनिष्पन्नो यतिर्भवति नान्यथा ॥ पारिव्रज्यं गृहीत्वा तु यः स्वधर्मे न तिष्ठति । श्वपदेनाङ्कयित्वा तु राजा राज्यात्प्रवासयेत् ॥ उत्तरत्र—लाभपूजानिमित्तं हि व्याख्यानं शिष्यसंग्रहः । एते चान्ये च बहवः प्रपञ्चाः कुतपस्विनाम् ॥ ध्यानं शौचं तथा भिक्षा नित्यमेकान्तशीलता । भिक्षाश्चत्वारि कर्माणि पञ्चमं नोपपद्यते ॥ अत्रात्मव्यतिरेकेण द्वितीयं यदि पश्यति । ततः शास्त्राण्यधीयन्ते श्रूयन्ते ग्रन्थविस्तराः ॥ अग्निं स्वात्मनि संस्थाप्य द्विजः प्रव्रजितो भवेत् । वेदाभ्यासपरो नित्यमात्मविद्यापरायणः ॥ संसेव्य चाश्रमान्सर्वान् जितक्रोधो जितेन्द्रियः । ब्रह्मलोकमवाप्नोति वेदशास्त्रार्थविद्द्विजः ॥ आश्रमेषु तु सर्वेषु प्रोक्तः प्राणान्तिको विधिः॥ आह शातातपः—आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते द्विजः । प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुद्ध्येत्स आत्महा॥ पारिव्रज्यं गृहीत्वा तु यो गृहस्थो भवेन्नरः। षष्टिर्वर्षसहस्राणि विष्ठायां जायते क्रिमिः॥ मिथ्यावचनदग्धोऽसौ सोऽन्धे तमसि मज्जति। शून्यागारेषु घोरेषु भवत्याखुः सुदारुणः ॥ सोऽचिराज्जायते गर्भे श्वा स्याद्द्वादशजन्मसु। भासो विंशतिवर्षाणि नववर्षाणि सूकरः ॥ अपुष्पो विफलो वृक्षो जायते कण्टकावृतः। ततो दावाग्निना दग्धः स्थाणुर्भवति कानने॥ ततो वर्षशतान्यष्टौ द्वे च तिष्ठत्यचेतनः। पूर्णे वर्षसहस्रे तु जायते ब्रह्मराक्षसः॥ क्षुत्पिपासापरिश्रान्तः क्रव्यादो रुधिराशनः । क्रमेण लभते मोक्षं कुलस्यो* त्सादनेन च ॥ न्यासं सम्पातयेद्यस्तु पतितः संन्यसेच्च यः । संन्यासविघ्नकर्ता च त्रयस्ते पतिताः स्मृताः ॥ चिन्दुला नाम चण्डालाः परिव्राजकरूपिणः । तेषां जातान्यपत्यानि चण्डालैः सह वासयेत् ॥ हारीतः—विधिना बुद्धिपूर्वेण यः संन्यस्य गृही भवेत् । स एवारूढपतितः सर्वधर्मबहिष्कृतः ॥ आरूढपतितो हन्याद्दश पूर्वान् दशापरान् । तान्नेव तारयेद्विप्रो यदि साम्ये व्यवस्थितः॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन त्रिदण्डं धारयेद्यतिः। नेह भूयः स जायेत यतिधर्मस्य पालनात् ॥ सर्वेषां ह्याश्रमाणां तु त्रिदण्डी ह्युत्तमाश्रमी । स एवैभिर्नमस्यः स्याद्भक्त्या सन्मार्गवर्तिभिः ॥ त्रिदण्डरूपधृग्विप्रः साक्षान्नारायणात्मकः ।

+अत्र ग्रन्थपातः इति टिप्पणी । *"त्सेधनेन च" इति टिप्पणी ।

यस्तं पूजयते भक्त्या विष्णुरूपेण प्रपूजितः ॥ अष्टाक्षरेण मन्त्रेण नित्यं नारायणात्मना । नमस्यो विष्णुभावेन विष्णुरूपी त्रिदण्डधृक् ॥ एवं वः कथितो विप्राः सन्मार्गोऽयं सनातनः । प्राप्ते कलियुगे घोरे द्विजोऽन्यो यतिलिङ्गिनः ॥ संभविष्यन्ति ते सर्वे गौतमाग्निविदीपिताः । वेदार्थं नान्यथा सर्वं प्रवक्ष्यन्ति कलौ युगे ॥ नग्नाः प्रच्छन्नबौद्धाश्च विनिन्दन्ति त्रयीमयम् । रात्रौ वेदरहस्यानि पठिष्यन्त्यल्पमेधसः ॥ भक्षयिष्यन्ति शूद्रान्नं मद्य मुक्ता इति भिन्नाः । अन्यानपि स्वधर्मस्थान् प्रेरयिष्यन्ति ते कलौ ॥ एकवेणुं समाश्रित्य जीवन्ति बहवो द्विजाः । रौरवे नरके घोरे कर्मत्यागात्पतन्ति ते ॥ तस्मादेतान्नालपेत प्राज्ञो नेक्षेत वापि तान् । आलोकने च तेषां तु शुध्यते भानुदर्शनात् ॥ नग्नं वाऽनुपनीतं वा यः श्राद्धे भोजयेद्द्विजम् । रेतोमूत्रपुरीषाणि स पितृभ्यः प्रयच्छति ॥ प्रेरणाद्वथ वा लोभादेकदण्डं समाश्रितः । भूयो निर्वेदमापन्नस्त्रिदण्डं धारयेद्बुधः ॥ **पराशरः**—द्वाविमौ पुरुषावेतौ भित्त्वा वै सूर्यमण्डलम् । परिव्राड्योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः ॥ संन्यस्तं तं द्विजं दृष्ट्वा स्थानाच्चलति भास्करः । एष मे मण्डलं भित्त्वा परं ब्रह्माधिगच्छति ॥

*(याज्ञवल्क्यः- यस्य गेहे यतिर्नित्यं मुहूर्तमपि विश्रमेत् । किन्तस्यान्येन धर्मेण कृतकृत्यो भवेद्धि सः ॥ ब्राह्मणानां च कोन्यास्तु यतिरेको विशिष्यते । ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ससाध्या मरुतस्तथा ॥ सकृद्भुक्तेन यतिना पितृदेवाः सवासनाः । सर्वे ते तृप्तिमायान्ति दश वर्षाणि पञ्च च ॥ सूर्यखद्योतयोर्यद्वन्मेरुसर्षपयोर्यथा । अन्तरं हि महद्दृष्टं तथा भिक्षुगृहस्थयोः ॥ तस्य श्राद्धे विशेषेण पुण्येषु दिवसेषु च । नाम चोद्दिश्य दातव्यं यतीनां मुक्तिसाधनम् ॥ **महाभारते श्राद्धप्रकरणे भगवद्वचनम्**—यत्र भिक्षुरहं तत्र तं च मां विद्धि पाण्डव । पूजिते पूजितोऽहं वै पूजिताः सर्वदेवताः ॥ सकृदेकेन भुक्तेन कोटिकोटिगुणं भवेत् । किं पुनर्बहुभिर्भुक्तैस्तेभ्यः संख्या न विद्यते ॥ संक्रान्तौ ग्रहणे चैव व्यतीपाते दिनक्षये । श्राद्धकालः स विज्ञेयो भिक्षौ तु गृहमागते ॥ काले वा यदि वाकाले भिक्षुर्यस्य गतो गृहम् । पितॄनुद्दिश्य दातव्यं पितॄणां तृप्तिमिच्छताम् ॥ **शातातपः**—वटौ तु समदत्तं स्याद्गृहस्थे द्विगुणं भवेत् । वानप्रस्थे तु त्रिगुणं यतौ दत्तमनन्तकम् ॥)

कात्यायनः—कामक्रोधादिकान्दोषान्वर्जयेद्यावदायुषम् । एवं स वर्तयन्नित्यं ब्रह्म सम्पद्यते यतिः ॥ **उशनाः**—मुक्तसङ्गो जितक्रोधो लध्वाहारो जितेन्द्रियः । पिधाय बुद्धि-

*कुण्डलितं क्वचित्कमिति टिप्पणी ।

द्वाराणि मनो ध्याने निवेशयेत् ॥ व्यासः–यत्पूर्वमभिनिर्दिष्टमात्मज्ञानं मया पुरा । तत्सर्वं यत्नतोऽभ्यस्येत्सर्वसङ्गविवर्जितः ॥ लोकयात्रां प्रयत्नेन वर्जयेदात्मचिन्तकः । नानोपनिषदो यत्नादभ्यस्येन्मुक्तिहेतवे ॥ ÷(आपत्स्वपि च शून्यागारेषु धामेषु भवत्याखुः सुदारुणः । सोऽचिराज्जायते गर्भे श्वा स्यात्द्वादशजन्मसु ॥ मासो त्रिंशति वर्षाणि नववर्षाणि सूकरः । अपुण्योऽप्यकृशो वृक्षो जायते कण्टकान्वितः ॥ इह पूर्वं प्रतिज्ञाय संन्यासं न करोति यः । मिथ्यावचनदग्धोऽसौ सोऽन्धे नरके पतति ॥) आपस्तम्बः–अथ परिव्राजकोऽत एव ब्रह्मचर्यात्परिव्रजेत् । तस्योपदिशन्ति अनग्निरनिकेतः स्यादशर्माशरणो मुनिः । स्वाध्याय एवोत्सृजमानो वाचं ग्रामे प्राणवृत्तिं प्रतिलभ्यानि हीनमुत्रश्चरेत् (?) ॥ बृहस्पतिः–आत्यन्तिकब्रह्मचर्यमाश्रमत्रयवासिनाम् । स्वदारनियमादेव गृहस्थो ब्रह्मचर्यवान् ॥ उत्तरत्र–न ज्ञातिपुत्रमित्रादि ×न प्रशस्तान्द्विजातिषु । देशान्तरेऽपि तान्दृष्ट्वा न च तैः सह संविशेत् ॥ अवश्यं भाविनी तत्र रागद्वेषादिषु स्थितिः ॥ तथैव–न तीर्थवासी नित्यं स्यान्नोपवासपरो यतिः । न चाध्ययनशीलः स्यान्न व्याख्यानपरो भवेत् ॥ शंखः–चन्दनोक्षित (?)बाहौ वाश्येवं वापि तक्षति । कल्याणं वाप्यकल्याणं तयोरपि न चिन्तयेत् ॥ सर्वभूतहितो मैत्रः समलोष्ठाश्मकाञ्चनः ॥ लिखितः–नानध्यात्मग्रन्थरतिर्न च ज्यौतिषिको भवेत् । *न व्याधिभूतवेतालांश्चिकित्सेद्धर्मतोऽपि च ॥ न शिष्यसंग्रहं कुर्यान्न स्वविद्यां प्रकाशयेत् । संस्कृतान्न वदेद्वाणीं बालवन्मूकवच्चरेत् ॥ उत्तरत्र–संन्यस्य यतिधर्मांश्च कुर्वाणो वत्सरत्रयम् । योगनिष्ठः सदा भूत्वा मोक्षं प्रेत्य स विन्दति ॥ तस्मादैश्वर्यमाकाङ्क्षेत् तद्विष्णोः परमं पदम् । कैवल्याश्रममासाद्य चरेद्दिनमपि त्रयम् ॥ शंखलिखितौ–भैक्ष्यवृत्तिरसंविभागरुचिः । अभिशस्तपतितवर्जं निन्दितोपहतान्नवर्जं कौपीनाच्छादनमात्रावरणपरितुष्टः परिपक्वकषायः कालकाङ्क्षी सदायुक्त आत्मरतिः संविधानशीलो दम्भवर्जितः सदा नैकग्रामवासी सङ्गदोषान्परित्यज्य पर्यटनशीलः स्यात् । आत्मज्ञानविवेककुशलः ऊर्ध्वं वार्धुकाभ्यां नैकस्थानाभिरुचिरुद्धृताभिरद्भिर्मूत्रपुरीषाचमनादि कुर्यात् । उत्तरत्र–शीतोष्णवर्षवातादि नात्यन्तं परिहरेत् । आत्मनः प्रतीकारमात्रं कुर्यात् । वाग्बाणान्दुर्जनैर्मुक्तान्सहते यो न कुप्यति, इति । भावेन च सुसंहृष्टः सदमस्तस्य बुद्धिजः । शीतोष्णादीनिव द्वन्द्वान्दुर्जनप्रहितानि

÷कुण्डलितं पाठादिकं (?) स्यात्, प्रकरणाननुगुणत्वात्, पूर्वलिखितत्वाच्च । तथापि बहुषु कोशेषु विद्यमानतयाऽत्र निवेशितम् इति टिप्पणी ।

×सन्दिग्धमिति टिप्पणी ।

*लोकयात्रां प्रयत्नेन वर्जयेदात्मचिन्तकः । इति टिप्पणी ।

च । यथा भाग्यते बुद्ध्या सा तितिक्षा क्षमा स्मृता ॥ इष्टानिष्टेषु भूतेषु व्यसनाभ्युदयेषु च । इन्द्रियाणां परां प्रज्ञां प्राहुः शमदमात्मिकाम् ॥ ततो ज्ञानबलैश्वर्यैः सर्वदा यो न कुरुते । लोकपापकल्पमुक्तोऽपि धीरः सोऽत्र न मुह्यति ॥ यो यतिर्मृदुभावेन मोक्षधर्मं चरेदिह । भगवन्तं विहायाशु सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ तथैव—चातुर्वर्ण्यं चरेद्भैक्षं पतितेषु विवर्जयेत् । नियतेन्द्रियग्रामो भिक्षुः पूर्वपूर्वं विवर्जयेत् ॥ वृद्धदक्षः—वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कर्मदण्डस्तथाऽपरः । एते दण्डास्तु दण्डी स्यान्न तु वैणवधारणात् ॥ वाग्दण्डो मौनसंयोगः कर्मदण्डस्त्वहिंसनम् । मानसः स तु दण्डः स्यात्प्राणायामस्य धारणम् ॥ कपिलः—स्वस्त्याशिषं वर्जयेत् । शरणं न कुर्यान्न कारयेत् । रूतं प्रविशेत् । अथ ब्रह्मोपासीत । रचित एव शयीत । शून्यागारे देवगृहे वा प्रविष्टो यथाकथञ्चिच्छर्वरीं नयेत् । जाग्रदेव सुषुप्त आसीनोऽधानध्य प्राणायामत्रयं कृत्वा पुनराचामेत् । काष्ठारोपित-कमण्डलुना रात्रावाचामेत् । दिवा स्रवन्त्या महारुचितं प्रभूतोदकं पुण्यस्थानं च त्यजेत् । न लोलुपो नेतिहासपुराणव्याख्यानपरः । उत्तरत्र—निर्जन्तुकैः स्वपतितैरिन्धनैरग्निमिन्धेत । बीजशून्यमूलफलभक्षणे न दोषः । चेतनाचेतनमल्पप्रयोजनाय च द्रुह्येत् । कमण्डलुजलपवित्रकुसीदतैजसादिसंग्रहे न दोषः । कोपितोऽपि न कुप्येत् । तोषितोऽपि न तुष्येत् । मर्तुं जीवितुं वा नेच्छेत् । दग्धं पात्रं न त्यजेत् । शौचार्थं पूतिकाकरणात् क्षणमपि सद्यः सन्निहितोदके नियतं जपेत् । ततश्चतुर्भुजं चिन्तयेत् । नैकदेवतापक्षपातित्वं दर्शयेत् । संनिकृष्टं नाश्रयं शरणं सन्त्यजेत् । सुरूपां स्त्रियं दृष्ट्वा न किञ्चित्प्रेक्षेत । सङ्कोचयेदक्षिणी । ओमिति न कम्पयेत् । तथैव, सर्वेन्द्रियाणां संकोचो दृष्टादृष्टकरो यतेः । अप्रमत्तेन कर्तव्यः सुखमत्यन्तमिच्छता ॥ श्रुतीनां ज्ञानशीलस्य प्राणायामपरस्य च । नैवाक्षिप्यन्ति पापानि जन्मान्तरकृतान्यपि ॥ क्रतुः—बीजघ्नं तैजसं पात्रं शुक्लोत्सर्गः सिताम्बरम् । दिवास्वापो वृथाजल्पो यतीनां पतनानि षट् ॥ चिर-स्थितानां द्रव्याणां संचयादीनि सर्वदा । तृणमृद्दारुतोयाश्मपत्रमूलफलानि च ॥ अप्रयुक्तं न गृह्णीत प्रयुक्तं न च संचयेत् । दासदासी गृहं यानं गोभूधान्यधनं रसम् ॥ प्रति-गृह्याप्रतिग्राह्यं हन्यात्कुलशतद्वयम् ॥ वृद्धजाबालिः—आतिथ्यश्राद्धयज्ञेषु देवयात्रोत्स-वादिषु । कुतूहलेषु सर्वेषु न गच्छेद्यतिरात्मवान् ॥ उत्तरत्र— यस्तु दानपरो भिक्षुर्वस्त्रा-दीनां च संग्रही । उभौ तौ मन्दबुद्धित्वात्पूतीनरकपात्रिणौ ॥ दत्तात्रेयः—आदाय वैष्णवं लिङ्गं यस्तु त्यजति मूढधीः । स याति नरकं घोरं तीव्रसङ्कटदारुणम् ॥ देवलः—तुल्यारि-मित्रो निष्परिग्रहो ब्रह्मचारी माङ्गल्यव्यवहारे जीवशिक्षा रत्नधनधान्यविषयोपभोग-सम्पर्केषु दर्पमायामोहहर्षविरोधविस्मयविवादत्रासतर्जनादिवर्जनमिति यतिधर्मः ।

आहारमौषधं चैव सद्गृहस्थगृहे यतिः । प्रत्यहं चैव भिक्षेत यथा लोभं न तिष्ठति ॥
आहारमौषधं चैव तत्कालार्थं हितं यतिः । आत्मार्थं भावयेन्मोक्षकारकं प्रतिपद्यते ॥
आददीत प्रवृत्तेभ्यः साधुभ्यो धर्मसाधनम् । नाददीत निवृत्तेभ्यः प्रमादादपि किञ्चन ॥
गर्गः—सर्वधर्मान्परित्यज्य यतिधर्मं समाचरेत् । यतिधर्मात्परिभ्रष्टो न धर्मफलमश्नुते ॥
वृद्धवसिष्ठः—पुष्पमूलपाटनाग्रच्छेदनमधुमांसप्राशनादीनि वर्जयेत् । मेधातिथिः
त्रिदण्डं कुण्डिकां शिक्यं भैक्षभाजनमासनम् । कौपीनाच्छादनं भिक्षा षडेतानि परिग्रहः ॥
स्थावरं जङ्गमं चैव तैजसं विषमायुधम् । षडेतानि न गृह्णीयाद्यतिर्मूत्रपुरीषवत् ॥
भिक्षाटनं जपः स्नानं ध्यानं शौचं सुरार्चनम् । कर्तव्यानि षडेतानि सर्वथा नृपदण्डवत् ॥
नादृष्टां भूमिमातिष्ठेन्नासूर्यं मार्गमविशेत् । न हिंस्यात्सर्वभूतानि कर्मणा मनसा गिरा ॥
रसज्ञानं क्रियावादो ज्यौतिषं क्रयविक्रयौ । विविधानि च शिल्पानि वर्जयेत्परदारवत् ॥
नटादिप्रेक्षणं द्यूतं प्रमदां सुहृदस्तथा । भक्ष्यं भोज्यमुदक्यां च षण्णां षडेतान्परिवर्जयेत् ॥
स्कन्धावारे पुरे सौधे खले गोष्ठे ह्यसद्गृहे । न वसेत यतिः षट्सु स्थानेष्वेतेषु कर्हिचित् ॥
रात्र्यध्वानं च यानं च स्त्रीकथा लौल्यमेव च । मञ्चकं शुक्लवस्त्रं च यतीनां पतनानि षट् ॥ रागद्वेषौ मदं मानं दम्भं द्रोहं परात्मसु । षडेतानि यतिर्नित्यं मनसापि न चिन्तयेत् ॥ आसनं पात्रलोपश्च संचयः शिष्यसंग्रहः । दिवास्वापो वृथा जल्पो यतेर्बन्धकराणि षट् ॥ एकाहात्परतो ग्रामे पञ्चाहात्परतः पुरे । वर्षाभ्योऽन्यत्र यत्स्थानमासनं तदुदाहृतम् ॥ उक्तानां यतिपात्राणामेकस्यापि न संग्रहः । भिक्षोर्भैक्षभुजश्चापि पात्रलोपः स उच्यते ॥ पात्रस्यापि त्रिदण्डादेर्द्वितीयस्य परिग्रहः । कालान्तरोपभोगार्थं सोपि स्याद्द्रव्यसंचयः ॥ शुश्रूषालाभपूजार्थं यशोर्थं वा परिग्रहः । शिष्याणां न तु कारुण्यात्स ज्ञेयः शिष्यसंग्रहः ॥ विद्या दिवा प्रकाशत्वादविद्या रात्रिरुच्यते । विद्याभ्यासे प्रमादो यः स दिवास्वाप उच्यते ॥ आध्यात्मिकीं कथां मुक्त्वा भैक्षचर्यां सुरस्तुतिम् । अनुग्रहकरप्रश्नाद्वृथाजल्पः स उच्यते ॥ संयोगं च वियोगं च वियोगस्य च साधनम् । जीवेश्वरप्रधानानां स्वरूपाणि विचिन्तयेत् ॥ अजिह्मः षण्ढकः पङ्गुरन्धो बधिर एव च । मुग्धः स उच्यते भिक्षुः षड्भिरेतैर्न संशयः ॥ इदं मृष्टमिदं नेति योऽश्नन्नपि न सज्जते । इदं तीक्ष्णमिदं स्वादु तमजिह्मं प्रचक्षते ॥ अद्य जातां यथा नारीं तथा षोडशवार्षिकीम् । शतवर्षां च यो दृष्ट्वा निर्विकारः स षण्ढकः ॥ भिक्षार्थमटनं यस्य विण्मूत्रकरणाय च । योजनान्न परं याति यः सदा पङ्गुरेव सः ॥ तिष्ठतो व्रजतो वापि यस्य चक्षुर्न दूरगम् । चतुर्युगाद्भूयं मुक्त्वा परिव्राट् सोऽन्ध उच्यते ॥ हिताहितं मनोरागं वचः शोकावहं च यत् । श्रुत्वा यो न शृणोतीव बधिरः स तु कीर्तितः ॥

सन्निधौ विषयाणां हि समर्थोऽविकृतेन्द्रियः। सुप्तवद्वर्तते यो हि स भिक्षुर्मुग्ध उच्यते ॥ अस्तुता दण्डोधीनः परमात्मपरायणः । स्थूलसूक्ष्मशरीराभ्यां मुच्यते दशपट्कवित् ॥ महाभारते त्रिदण्डधारणं शस्तं तथैकान्तनिषेवणम् । लघ्वाहारमनायासो यतीनां मुक्तिसाधनम् ॥ ध्याने देवतपूजायां भोजने दन्तधावने । अवश्यकार्ये स्नाने च मौनं षट्सु विधीयते ॥ भुक्त्वा पात्रे यतिर्नित्यं क्षालयेन्मन्त्रपूर्वकम् । न दुष्यति च तत्पात्रं यज्ञेषु चमसं यथा ॥ जमदग्निः धान्यवृक्षलतावल्लीः स्थावरं जङ्गमं तथा। उत्पाटयेद्यो मूढात्मा नरकं प्रतिपद्यते ॥ एकाशा *द्विव्रती चैव भैक्षनीवस्त्रिसंग्रही । चत्वारः पतिता ह्येते यतयो नात्र संशयः ॥ ताम्बूलाभ्यञ्जने चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् । यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत् ॥ हृष्ने समवीर्यं यत्सुरा ताम्बूलमेव च। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन ताम्बूलं वर्जयेद्यतिः ॥ शौनकः—न स्वगुणं कीर्तयेत् । त्रासितोऽपि न कुप्येत्। पूजितोऽपि न मुदं व्रजेत्। त्रिषवणं ×(दण्डवत्) स्नानमाचरेत्। तथा न लज्जयेत । न नदीं बाहुभ्यां तरेत् । मृत्युं जीवितं वा न काङ्क्षेत । रात्रौ न चरेत् । ताम्बूलभक्षणं वर्जयेत् । असङ्गं च हिरण्यं न लिप्सेत । आतिथ्यश्राद्धयज्ञेषु देवयात्रोत्सवेषु न गच्छेत् । सार्थसमवायेषु वानप्रस्थगृहिभ्यां प्रीतिं च वर्जयेत् । पैठीनसिः—स्तूयमानो न तुष्येत । निन्द्यमानो न कुप्येत । सममेव वर्तेत । विद्यया तपसा च तदुभयं प्राप्येति । सत्यकामः—सर्व-सर्वधर्मान्परित्यज्य मोक्षधर्मं समाश्रयेत् । मोक्षधर्मात्परिभ्रष्टः संस्कारं प्रतिपद्यते ॥ +नादृष्टां भूमिमातिष्ठेन्नासूर्यं मार्गमाव्रजेत् । न हिंस्यात्सर्वभूतानि कर्मणा मनसा गिरा ॥ जाबालिः—अमावास्यायां यतिः प्रातर्न कुर्याद्दन्तधावनम् । भुक्तोच्छिष्टविनाशार्थमपराह्णे समाचरेत् ॥ गृहस्थः परपाकी स्यात्पात्रलोभी च भिक्षुकः । दश वर्षसहस्राणि शुनां योनिषु जायते ॥ कुण्डिका रजसा...........अन्यथा दुष्यते यतिः । वसिष्ठः—न कुर्याद्भोजने सङ्गं न चेले न त्रिविष्टपे । नागारे नासने वान्ने यस्तु वै मोक्षवित्तु सः ॥ यात्रामात्रं तु गृह्णीयात्केवलं प्राणधारणम् । यथालब्धं तदश्नीयात्कामं भुञ्जीत न क्वचित् ॥ पलाशपत्रे भुञ्जीत पाणिपात्रेऽपि वा यदि । पलाशपद्मपत्रेषु गृही भुक्त्वैन्दवं चरेत् ॥ यतिर्वनस्थश्च ततो लभते चैन्दवं फलम् ॥

इति यादवप्रकाशकृतौ यतिधर्मसमुच्चये सदाचारो नाम
सप्तमं पर्व ।

---

*इदमशुद्धमिवेति टिप्पणी । ×कुण्डलितं बहुषु नास्ति ।
+अयं श्लोकः पूर्वमुपात्त इति टिप्पणी ।

अष्टमं पर्व

अथ निष्कर्षं उच्यते

वपनादयः समाश्रित्ता उच्यन्ते ।

तत्र शौनकः– शिखावर्जमृतुसन्धिषु वापयेत् । नगे मासि वापयेत् । देवलः ऊर्ध्वं सितचतुर्दश्याः प्रतिपत्प्रथमा तिथिः । ऋतुसन्धिः स विज्ञेयो वपनं तत्र कारयेत् ॥ लिखितः– ऋतुसन्धिषु सर्वत्र चातुर्मास्यान्तरं विना । पौर्णमास्यां शिखावर्जं मुण्डयेत् शिरो यतिः ॥ अकल्प्ये व्याधिविद्धाभ्यां राजचौराद्युपद्रवे । वापयेत्पौर्णमास्यादि यावत्स्या-त्कृष्णपञ्चमी ॥ ऋतुसन्धिकालः सितचतुर्दश्या ऊर्ध्वं प्रतिपत्प्रथमा तिथिः । या सा ज्ञेया ऽपरपक्षादि प्रतिपत्पञ्चदश्यासन्धि*.........होमात्रं यत्तस्मिन्वपनं कुर्यादित्यर्थः । देवलः– ×चातुर्मास्यानन्तरं केशश्मश्रुवपनयेत्, नाधोरोमाणि । मनुः– कृप्तकेशनख-श्मश्रुः पात्री दण्डी कुसुम्भवान् । विचरेन्नियतो नित्यं सर्वभूतान्यपीडयन् ॥ आह देवलः– मौण्ड्यं शिखा ÷विकल्पं वा यदि लुप्येत्प्रमादतः । प्राजापत्येन कृच्छ्रेण शुध्यते नात्र संशयः ॥ गालवः–त्रिस्थानलोमवपनं कृत्वा, प्राजापत्यं कृत्वा प्राणायामशतं कुर्यात् । जमदग्निः–कक्षोपस्थादिवपने प्रायश्चित्ती भवेद्यतिः । प्राजापत्यत्रयं कृत्वा प्राणायाम-शतानि च ॥ इदं कक्षोपस्थादिवपनसमुच्चये प्रायश्चित्तम् । मेधातिथिराह–कक्षोपस्थ-शिखावर्जमृतुसन्धिषु वापयेत् । त्रैमुण्ड्यमतिक्रामेद्भिक्षुः संवत्सरे क्वचित् । वपनानन्तरं स्नात्वा मृद्भिर्द्वादशभिर्यतिः ॥ प्राणायामत्रयं कृत्वा वारुणीभिः प्रमार्जयेत् । स्नात्वोत्तीर्य च शेषेण जह्नाशौचं मृदम्भसा ॥ अपवित्रीकृतो भिक्षुः कौपीनस्राविवारिणा । +(कुर्या-न्मूत्रपुरीषी चेद्द्विगुणं स्नानमाचरेत् । मुहूर्तद्वयमस्नात्वा पिण्डेत् =........श्च षड्गुणम् । गृहीतं यदि दण्डाद्यं विनष्टं १मरुतस्त्यजेत् ॥ समुद्रं गच्छ स्वाहेति विनष्टं प्रक्षिपेज्जले । प्रक्षिप्य चान्यदादद्याद्गायत्र्या प्रणवेन वा ॥ २तच्छंयोरित्युपवीतमब्लिङ्गाभिः कमण्डलुम् । कुण्डिकाभि ३........मात्रोर्ध्वान्निक्षिपेच्च विहायसि । सोदकां रज्जुसंलग्नामन्यथा दूष्यते यतिः ॥ आरभ्य त्रिषु निक्षिप्ता ३........वर्जयेत् । एकरात्रोषितः कुर्यात्प्राणायामश-तानि च ॥ गालवः– विद्यमाने जले स्नानाचमनतर्पणोपस्थानानि न करोति, प्रीत्या स प्राणाया ३........सर्वं निष्फलं भवेत् । तस्य प्रायश्चित्तम्–प्राणायामांस्त्रिशतं कृत्वा

---

*अत्र ग्रन्थपात इति टिप्पणी । ×चतुर्दश्यनन्तरमिति टिप्पणी । ÷अनन्वितमिवेति टिप्पणी । +कुण्डलितं क्वचिदधिकमिति टिप्पणी । =ग्रन्थपात इति टिप्पणी । १सन्दिग्धमिति टिप्पणी । २ यजु० अ० १ प्र० २ इति टिप्पणी । ३ग्रन्थपात इति टिप्पणी ।

जपेत् त्रिकालत्रयमिति । जलपवित्रं विना दश प्राणायामान्धारयेत् । अत्र—गन्धवर्णरसै-र्दुष्टमप्युदकं पेयमापदिनम् । विना वस्त्रं पिबेदाम्भः प्राणायामान्दशाचरेत् ॥ **गालवः**—जलपवित्रस्नानपानं प्रणवेन कुर्यात् ।) उद्धृतासु स्रवन्तीषु ह्रदेषु विमलेषु च । वस्त्रपूता न कर्तव्या आपः शुद्धा इति स्मृतिः ॥ इति नैनैव पूर्वमेव परिहृता । **गालवः**—जलपवित्रस्नानं पानं च प्रणवेन कुर्यात् । त्रिदण्डजलपवित्रवियोगं न कुर्यात् । प्रमादाद्वियोगकरणे आचम्य प्राणायामत्रयं कृत्वा पुनराचामेत् । स्नानभोजनकाले तु त्रिदण्डवियोगं न कुर्यात् । प्रमादात्करणे अप आचम्य प्राणायामत्रयं कृत्वा पुनराचामेत् । प्रागुदक्छिरसम् । *"विष्णोः स्थानमसि" इति त्रिदण्डं स्थापयेद्यतिः । अधःपतने ×"उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते" इति मन्त्रं जपेत् । अन्यदण्डेन दण्डान्स्पृष्ट्वा "विष्णोर्मनसा पूतस्थ" इति प्रक्षाल्य प्राणायामत्रयं कुर्यात् । अज्ञानात् करणे प्रणवेन प्रक्षाल्य प्रणवं दशावर्तयेत् । **गर्गः**—दण्डसंघर्षणं कृत्वा "वनस्पते विड्वङ्गो हि भूया अस्मत्सखा प्रतरणः सुवीरः" इति जपित्वा "विष्णोर्मनसा पूतस्थ" इति प्रक्षाल्य प्राणायामांस्त्रीन् कुर्यात् । अज्ञानात् कृत्वा प्रणवेन प्रक्षालयेत् । प्रणवं दशकृत्व आवर्तयेत् । **गालवः**—कमण्डलुजलपवित्रपात्रसंघर्षणे सद्यस्त्यागो विधीयते । इति । **अत्रिः**—पात्रस्नेहसंघर्षणं न कुर्यात् । अज्ञानात्कृतेऽपवित्रतां व्रजेत् । स एवाह—अभिन्नमदुष्टं वा पात्रं त्रिदण्डादीन्वा त्यक्त्वा अहोरात्रमुपोष्य गायत्र्यष्टशतं जपेत् । भिन्नपात्रं धारयित्वा उपवासत्रयं चरेत् । **जमदग्निः**—शौचभेदे शतं कुर्याज्ज्ञानभेदे तथैव च । भिन्नेऽप्यन्यधृते पात्रे उपवासत्रयं चरेत् ॥ उत्तरत्र—पूयशोणितमांसैस्तु विण्मूत्राभ्यां तथापि वा । रेतोश्रुश्लेष्मभिः स्पृष्टं पात्रं यदि यतिस्त्यजेत् । श्वकाककरभोष्ट्रांश्च जम्बुकं वानरं तथा । चण्डालं पतितं स्पृष्ट्वा हस्तथं पात्रमुत्सृजेत् ॥ मज्जामूत्रपुरीषैस्तु शुक्रकीलालशोणितैः । स्पृष्टं दण्डं त्यजेद्भिक्षु +रेष संस्कारमर्हति ॥ श्वकाककरभोष्ट्रैश्च दण्डादौ दूषिते यतिः । दण्डान्मृद्भिर्द्वादशभिरद्भिः संशोध्य यत्नतः ॥ दण्डं मन्त्रेण गृह्णीयाज्जप्त्वा पौरुषसूक्तकम् । इतरेषाम् तु राजेन्द्र सद्यस्त्यागो विधीयते ॥ न दण्डेन विना ग्रामे गृहाद्गृहमपि व्रजेत् । प्राणायामांस्तथा कुर्याद्वने चाध्वव्यतिक्रमे ॥ यद्यदण्डो गृहं गच्छेद्वनं वा त्विषुमात्रतः । नीडं प्रतिनिवर्तेत प्राणायामास्त्रयस्त्रयः ॥ त्रिदण्डासनपात्रादेर्न वियोगः कथंचन । वियोगात्पतते भिक्षुः प्रायश्चित्तं तदुच्यते ॥ त्रिदण्डस्य वियोगे तु प्राणायामशतं चरेत् । शतार्धं कुण्डिकायां स्यात्पात्रे वै षोडश स्मृताः ॥ पवित्रे चाष्ट विज्ञेयाः शिक्ये षट् च प्रकीर्तिताः । चत्वार-

*यजुः का० ३ प्र० १ इति टिप्पणी । ×यजु ० आ० प्र० ७ इति टिप्पणी । +शेष इति टिप्पणी ।

श्चासने ज्ञेया पवित्रीकरणं त्विदम् ॥ सत्यकामजाबालो–अथ भिक्षूणां प्रायश्चित्तं व्याख्यास्यामः । पात्रं क्रोशमात्रं त्यक्त्वा व्रजति चेत्प्रायश्चित्तेन युज्यते । त्रिशत्प्राणायामान् कृत्वा जपेत्त्रिकशतत्रयम् । त्रिदण्डं पात्रमासनं वा त्यक्त्वा [illegible] नद्याः पारं व्रजति चेदुपवासत्रयं कृत्वा प्राणायामशतं चरेत् । उत्तरत्र–स्त्रीशूद्रे दण्डान्तरे गते प्राणायामां-स्त्रीन्कुर्यात् । खरोष्ट्रेऽन्तरे गते प्राणायामान् षडाचरेत् । श्वानसूकरचण्डालेष्वन्तरं गतेषु प्राणायामान्द्वादश धारयेत् । विहितातिक्रमं कृत्वा प्राणायामान्द्वादश धारयेत् । दक्षः–दण्डात्पात्रं परित्यज्य एकरात्रोषितो यतिः । दण्डान्मन्त्रेण गृह्णीयाद्भिक्षापात्रं परित्यजेत् ॥ अत्रिः–यतिर्भूमौ क्षिपेद्दण्डात्पात्रं वापि कदाचन । षोडशासुयमान्कुर्यादष्टौ षड् द्वादशापि वा ॥ देवलः–दण्डादौ दूषिते विप्रो कन्यादाधर्म हामुने । किं तत्र वद कर्तव्यं संस्कारो यत्र जायते ॥ दण्डान्मृद्भिर्द्वादशभिरद्भिः संशोध्य यत्नतः । जप्त्वाथ पौरुषं सूक्तमद्भिः संशोधयेदपि ॥ इतरेषां तु राजेन्द्र सद्यस्त्यागो विधीयते । शुकोच्छि-ष्टाश्रुविण्मूत्रश्लेष्मशूद्र* गवाशनैः ॥ त्यजेत्पात्रपवित्रादीन्स्पृष्ट्वा वा तस्करादिभिः । गृह्य शूद्रादिवर्णेभ्यः क्रमाद्दण्डादिकं यतिः । शतं शतार्धं÷ पञ्चाशत्प्राणायामान्दशापि वा ॥ अत्रिः–उपानच्छत्रवस्त्रादि भिक्षायाः साधनं तथा । गृह्य शूद्राच्छतं कुर्याद्वैश्या-दर्धशतं तथा ॥ क्षत्रियात्पञ्चविंशच्च हीनविप्राद्दशैव तु ॥ वृद्धजाबालिः–त्रिदण्डमप्पवित्रं तु त्यक्त्वा भिक्षुर्गृहान्तरे । जपेत्पुरुषसूक्तं च प्राणायामान् दशाचरेत् ॥ देवलः–गृहस्थः परपाकाशी पात्रलोपी च भिक्षुकः । दश वर्षसहस्राणि तिर्यग्योनिषु जायते ॥ पात्राभावे यतेर्नित्यं पात्रं पर्णपुटं भवेत् । तत्पात्रं तावदेव स्याद्यावन्मुख्यं न लभ्यते ॥ कपिलः–सूचीनखनिकृन्तने जलपवित्रपात्रे अन्तर्वासोबहिर्वाससी चासक्तो धारयेत् । गायत्री-सहितान्येव पुनश्चाप्युपनाययेत्। वृद्धजाबालिः-हीनो यज्ञोपवीतेन यदि स्याद्ध्यानभिक्षुकः। तस्य क्रिया निष्फलाः स्युः प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ गायत्रीसहितान्येव प्राजापत्यान् षडाचरेत् । पुनः संस्कारमाश्रित्य धार्यं यज्ञोपवीतकम् ॥ कुर्यात्त्रिदण्डग्रहणं कालक्षेमं न कारयेत् । एवं न याति नरकं सुगतिं चापि गच्छति ॥ इदमेव यज्ञोपवीतत्यागात्मकं पारिव्रज्यं कृतवतां प्रायश्चित्तम् ॥ हारीतः–विना यज्ञोपवीतेन यत्कृतं भोजनादिकम् । तत्पापप्रशमार्थं च प्रायश्चित्तं ब्रवीमि वः ॥ तेषां तु भोजनादीनां प्रत्यहं सुसमाहितः । सहस्रार्धं स्सुयमैर्विधिपूर्वकृतैः शुचिः ॥ योगाभ्यासरतस्येह नश्यन्ते पातकानि तु । तस्मा-द्योगरतो भूत्वा ध्यायेन्नित्यं × क्रियान्तरे ॥ स एवाह–अज्ञानेन तु विप्रेन्द्र भिन्न

* [illegible] टिप्पणी । ÷ अत्र पञ्चविंशतिरिति वर्तितव्यमिति टिप्पणी । × [illegible]
[illegible] टिप्पणी ।

यज्ञोपवीतकम् । कृत्वा मूत्रपुरीषाणि प्राणायामान् षडाचरेत् ॥ नित्यं यज्ञोपवीती स्याद्भूते स्यावश्यकक्रियाम् । कुर्वन्नावश्यकं कर्म निवीतं पृष्ठतः क्षिपेत् ॥

अथ वस्त्रमुच्यते । तत्राह गौतमः–कौपीनाच्छादनार्थं वासो बिभृयात्प्रहीणमेके निर्णिज्य । बृहस्पतिः कौपीनाच्छादनार्थं च बिभृयाज्जीर्णमम्बरम् । §........हीणमेकं नि........§न्य बहिस्त्याज्यं तु यद्भवेत् ॥ हारीतः–कौपीनाच्छादनं वासः कन्थां शीतनिवारिणीम् । पादुके चापि गृह्णीयात्कुर्यान्नान्यस्य संग्रहम् ॥ जाबालिः–कार्पासं धारयेद्वस्त्रं पट्टवल्कलवर्जितम् । नान्यशौचमनः(?) शुध्येतसन्ध्योपासन एव च ॥ काषायमेव कार्पासं वासः कन्थां च धारयेत् ॥ शङ्खलिखितौ–त्रिदण्डपवित्रपाणि +विपरिधावनम्, कुशचीरवल्कलवासाः, शीतत्राणार्थं कम्बलमेके ।+

यद्यपि काषायमित्यविशेषेणोक्तं, तथापि गैरिकाख्यया तु नारक्तं कर्तव्यम् । तथाहि–पारिव्रज्यलिङ्गधारणं गृहस्थस्य प्रतिषेधादेतज्ज्ञापयति । वृद्धजाबालिः–न धारयेद्धातुवस्त्रं शिक्यं चापि न धारयेत् । न धारयेत्त्रिविष्टब्धमेतत्स्नातकलक्षणम् ॥ दत्तात्रेयः–मोक्षाश्रमे स्मृतं वस्त्रं रक्तं गैरिकधातुना । धार्यं यज्ञोपवीतं तु सितं नवगुणान्वितम् ॥ एतासु विहितास्वपि मात्रासु सङ्गो न कर्तव्यः । तथा च देवलः–आसनवस्त्रकाञ्चनमात्रास्वसक्तो मध्यस्थः । मनुः–मात्रासङ्गाद्विनिर्गतः इति । वसिष्ठः–न कुट्यां नोदके सङ्गो न चैले न त्रिविष्टपे । नागारे नासने नान्ने यस्य वै मोक्षवित्तमः ॥

इति यादवप्रकाशकृतौ यतिधर्मसमुच्चये लिङ्गधर्मविधिर्नाम

अष्टमं पर्व ।

नवमं पर्व

अथ यतीनां गतिस्थिती निरुच्येते

अथ यतीनां गतिस्थिती निरुच्येते । तत्र गौतमः–ऊर्ध्वरेता ध्रुवशीलो वर्षासु । मेधातिथिः–उदितेऽन्यत्र मध्याह्ने अन्यत्रास्तमिते रवौ । दृश्यते त्वनिकेतः स्यात्सूर्यवत्सङ्गवर्जितः ॥ देवालयाग्न्यगारेषु चैकदेशे निशां नयेत् । अन्यत्र मरणत्रासान्महत-

§मुलपुस्तकेऽत्र पाठः स्खलितः । परंतु "प्रहीणमेकं निर्णिज्य" इति पाठे न कापि हानिः, संगतिश्च भवति । –भगवद्वाचार्यः । +उभयत्र ग्रन्थपात इति टिप्पणी ।

श्चाप्युप *द्रवात् ॥ वार्षिकांश्चतुरो मासान् बहिर्यात्रां +समाचरेत् । तत्राप्युपक्रमे हेतुपूर्वोक्तावनिवारितौ ॥ अत्र वर्षास्वेकत्र वस्तव्यम्, अन्यथा न वस्तव्यमिति प्रतीयते । अत्राल्पानुग्रहं मनुराह—ग्रीष्महेमन्तिकान्मासानष्टौ प्रायेण पर्यटेत् । दयार्थं सर्वभूतानां वर्षास्वेकत्र संवसेत् ॥ अत्र प्रायेणेति सूचितमनुग्रहं क्रतु र्विशिनष्टि—ग्रामे दिनं पुरे त्रीणि नगरे पञ्च सप्त वा । तिष्ठेदेकत्र वर्षासु व्रजेत्सूर्योदिते पथि ॥ लिखितः—परब्रह्मणि संन्यस्य कुर्वन्कर्माणि शक्तितः । योगाभ्यासप्रधानस्तु तपशीलः क्षमापरः ॥ पर्यटेत्पुण्यतीर्थानि देवतायतनानि च । कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि कुर्याच्छुद्ध्यर्थमात्मनः ॥ अनन्धोऽव्याधितोऽपङ्गुः षड्रात्रं न वसेत्क्वचित् । धर्मभीरुस्य देशाच्च वसेद्वा सार्वकालिकम् ॥ श्रावणं मासमारभ्य यावन्मासचतुष्टयम् । वसेयुः सर्वयतय एकत्रेवेति निश्चयः ॥ देवलः—न चिरमेकत्र वसेदन्यत्र वार्षिकात् । श्रावणादिचतुर्मासिको वार्षिकः । तस्मिन्न यायी स्यात् । गालवः—शून्यागारे वृक्षमूले वा वर्षास्वेकत्र निवसेत् । विश्वामित्रः—वर्षाभ्योऽन्यत्राप्येकत्र वसेदेव । वृद्धमनुः—धर्मवृद्धो भूत्वा मरणादेकत्रापि वसेत् । अन्यथा वृजिनशीलः स्यादित्याचार्याः । प्रकारं देशं च आह—ग्रामैकरात्रवासी स्यान्नगरे पञ्चरात्रिकः । एकत्र निवसेन्मासांश्चतुरो वार्षिकान्मुनिः ॥ जले जीवाः स्थले जीवा आकाशे जीवमालिका । जीवमालाकुले लोके वर्षास्वेकत्र संवसेत् ॥ अध्वा सूर्यस्य निर्दिष्टः कीटवच्च महीं चरेत् । अश्वस्तनविधानस्तु सुमतिः सुसमाहितः ॥ भयं प्राणान्तिकं त्यक्त्वा विण्मूत्रोत्सर्गमेव च । नान्यत्र विचरेद्रात्रौ न मध्याह्ने न सन्ध्ययोः ॥ एकाकी विचरेन्नित्यं मुक्तात्मार्थसहायकः । एकस्य हि समः पन्था जायतेऽन्यत्र जीर्यते ॥ दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत् । सूनृतामीरयेद्वाचं सर्वसत्त्वहितं चरेत् ॥ एकशाटयेकभक्तश्च एकपात्री च भिक्षुकः । एकैकं विचरेद्ग्रामं तत्पुराणमृषिव्रतम् ॥ नित्यं स्थण्डिलशायी स्यादनित्यां वसतिं वसेत् । अरण्यनित्यो मुण्डी स्यान्मनसा ध्यानमभ्यसेत् ॥ भैक्षदेशं नृपज्ञातिपुत्रमित्रादियोषितः । उपकारकथाश्चैव मनसापि न चिन्तयेत् ॥ आगच्छ गच्छ तिष्ठेति स्वागतं सुहृदं प्रति । सन्मामपि न ब्रूयान्मुनिर्मोक्षपरायणः ॥ वसिष्ठः—यतीनां व्रतवृद्धानां स्वधर्ममनुवर्तिनाम् । विष्णुरूपेण वै कुर्यान्नमस्कारं दिने दिने ॥ यो भवेत्पूर्वसंन्यासी तुल्यो वा धर्मतो यतिः । नमस्कारार्चनादीनि कुर्यान्नान्यस्य कस्यचित् ॥ धर्मस्थान्यतिवृद्धांश्च देवांश्च प्रणमेद्यतिः । नान्यमाश्रमिणं कंचित् प्रशस्तमपि तं नमेत् ॥ सायं प्रातर्न तृप्येत न प्रसज्जेत भोजने । नेन्द्रियार्थेषु सज्जेत कदाचिदपि कर्मतः ॥ पन्थानमपि पृच्छेच्च भिक्षां देहीति च +स्वयम् । तावदेव

*प्लवादिति टिप्पणी । +समापयेदिति टिप्पणी । +द्वयमिति टिप्पणी ।

कमण्डलुं शौचकर्मनिमित्तके ॥ अत्रिः—गृहधर्माश्रितो विद्वानज्ञानकरणे स्थितः । अमूढो मूढरूपेण चरेद्धर्ममदूषयन् ॥ कपिलः—वृद्धातुरवधाकथंचित्स्थिति सम्पादयेत् । बृहस्पतिः: नैवाश्नीत पाथेयं यतिर्वै यत्नतोऽपि हि । पक्कमापत्सु गृह्णीयाद्यावदन्नोपयुज्यते ॥ जमदग्निः: अरण्ये निर्जने देशे चोरव्याघ्राकुले पथि । कृत्वा मूत्रं पुरीषं च द्रव्यहस्तो न दुष्यति ॥ भूमौ निधाय तद्द्रव्यं शौचं कृत्वा यथाविधि । ÷उत्सङ्गे गृह्य तद्द्रव्यमाचान्तः प्रयतः शुचि ॥ गालवः: योजनाधिकगमने द्वादश प्राणायामान् धारयेत् ।

अथ चातुर्मास्यकाल उच्यते । आषाढ्यां पौर्णमास्यामारभ्य कार्तिक्यामुत्थानम् । अथ श्रावण्यामारभ्य मार्गशीर्ष्याम् । अन्ये त्वेवमाहुः—"ध्रुवशील" इत्यनेन क्रतुविधानात्, मासद्वये न व्रतमसमाप्तिरिति । जाबालिः—ग्रैष्महैमन्तिकान्मासानष्टौ भिक्षुर्विपर्यटेत् । दयार्थं सर्वभूतानां वर्षास्वेकत्र संवसेत् ॥ चातुर्मास्यान्वसेद्ग्रामे श्रद्धाभक्तिसमन्वितः । स्थितिभङ्गमकुर्वन्हि शाश्वतं पदमाप्नुयात् ॥ यावद्वर्षत्यकालेऽपि यावत्क्लिन्ना च मेदिनी । ग्रामसीमादिकं नेयाद्विस्तीर्णे क्रोशतः परम् ॥ मेधातिथिः—प्रशस्तां मृत्तिकां शुष्कां गृह्णीयाच्छशिशुक्रयोः । द्वादश्यां मृदमादाय शुभं कर्मानुपालयन् ॥ यावद्वर्षत्य॰कालेऽपि यावत्क्लिन्ना च मेदिनी । ग्रामसीमादिकं नेयाद्विस्तीर्णे क्रोशतः परम् ॥ आषाढादीन् वसेन्मासांश्चतुरः कार्तिकोदयात् ॥ आह अत्रिः—चातुर्मास्यविधिं वक्ष्ये यतीनां नियतात्मनाम् । यमाश्रित्य सदा मुक्तो भविष्यति न संशयः ॥ शुक्लमासादिकः कालो यावदाषाढपूर्णिमा । तत्र पूर्णेऽह्नि कस्मिंश्चित्सङ्कल्पदिवसेऽपि वा ॥ शर्कराश्मलतावल्लीलोष्टैर्विरहितां शुभाम् । शुष्कां साधारणीं भूमिं गत्वा ससिकतां यतिः ॥ स्मरन्वराहरूपेण दारयन्तं महीं हरिम् । सर्वभूताधिवासेन वासुदेवेन पावनीम् । अधिवासिमि देवि त्वं प्रणवेन स्वयम्भुवा । पवित्रत्वाय यस्मात्त्वं देवदेवेन निर्मिता ॥ प्रणवेन तथा पृथ्वि देवि त्वमधिवासिता । अधिवास्य क्षमामेवं मन्त्रैः सप्रणवैस्ततः ॥

×"अश्वक्रान्ते" "त्यारभ्य" "उद्धृतासि" इति "भूमिर्धेनुः" इति "मृत्तिके हन मे पापम्" "अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुन्धरे । शिरसा धारिता देवि रक्षस्व मां पदे पदे ॥ उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना । +भूमिर्धेनुर्धरणी लोकधारिणी ॥ मृत्तिके हन मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम् । त्वया हतेन पापेन जीवामि शरदः शतम् ॥ मृत्तिके देहि मे पुष्टिं त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् । गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम् ॥ ......ईश्वरीं सर्वभूतानां त्वामिहोपह्वये श्रियम् । येनोद्धृतासि देवि त्वं क्रोधरूपेण विष्णुना । त्वया सह स मां पातु केशवो धरणीधरः ॥ आधारः सर्वभूतानां त्वं देवि वसुधे स्मृता ।

÷उत्सर्पेदिति टिप्पणी । ×यजु॰ आर॰ प्र॰ ६ अनु॰ १ +अत्र त्रुटिः ।

पालनी पावनी धात्री सर्वभूताभयङ्करी ॥ विष्णुक्रान्तासि देवि त्वं विश्वक्रान्तासि मेदिनी । पाहि मां सर्वभूतेभ्यो विष्णुना सह माधवी ॥" इति विज्ञाप्य गुरुस्तदा माधवीं लोकधारिणीम् । मृत्तिके ब्रह्मदत्तासि काश्यपेनाभिमन्त्रिता ॥ मृत्तिके नहि तत्सर्वं यन्मया दुष्कृतं कृतम् । "इदं विष्णु" रिति द्वाभ्यां शुभां गृह्णीत मृत्तिकाम् । अथ दर्भकृतस्नेषु चासीनः प्राङ्मुखो यतिः ॥ वार्षिकं व्रतमेतत्तु चातुर्मासिकमादरेत् । माधवश्चतुरो मासान् सर्वभूतहिताय वै । स्वापं यास्यति शेषाङ्के लक्ष्म्या सह जगत्पतिः ॥ सुप्त एवोत्थितो यावन्न भवेत्स सनातनः । अहं तावन्निवत्स्यामि सर्वभूतहिताय वै ॥ "ध्रुवाद्यौ" रित्यृचं जप्त्वा ततो भूमिं च संस्पृशेत् । अनेनैव विधानेन त्वाषाढे मासि भिक्षुकः । द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य पौर्णमास्यामथापि वा ॥ उत्तराषाढयुक्तायां यद्यखण्डा तु पूर्णिमा । मृदं गृहीत्वा "इदं विष्णुः" इति तामानयेन्मृदम् । अनेनैव तु मन्त्रेण तीर्थांस्तत्सम्पूरयेत्ततः ॥ नमस्कृत्य विधानेन वृद्धानुक्रमतो यतीन् । ज्यायसे यतये दद्याद्गीयान्मृत्तिकां यतिः ॥ पिण्डमेकमथो द्वेधा मन्त्रेणानेन पूजयेत् । गृहाण मृत्तिकां भिक्षो सर्वपापहरां शिवाम् ॥ युष्मत्पादप्रसादेन मम रक्षां करोत्वियम् । *कुम्भेति मृत्तिकां भित्त्वा सर्वकल्याणधारिणी ॥ युष्मानस्मानियं देवी विष्णुना सह रक्षतु । मृदमित्थं गृहीत्वाथ ÷तोयात्स्नायात्ततः परम् ॥ आहृत्य मृत्तिकामेवं तत्कालहृतया मृदा । कुर्यान्मृच्छौचकर्माणि यावन्मासचतुष्टयम् ॥ श्वोभाविनीं प्रतिपदमारभ्य श्रावणीं यतिः । न प्रयायाच्चतुर्मासान् वपनं कारयेन्न च ॥ आरम्योत्थानदिनयोर्वापयेद्वपनेऽपि तु । अधःकण्ठशिखा कुक्षिभ्रूरोमाणि न जातुचित् ॥ द्वादश्यां पौर्णमास्यां वा नारम्भो विघ्नतो यदि । स्थानाभावाद्व्रजेत्तावद्यावत्स्यात्कृष्णपञ्चमी ॥ प्रायश्चित्तेन युज्येत तदूर्ध्वं हि व्रजन्यतिः । कृच्छ्रमेकं चरेद्भिक्षुर्यदि व्याजेन गच्छति ॥ विस्तीर्णग्रामसीमान्ते क्रोशादूर्ध्वं व्रजेद्यदि । त्रिंशत्प्राणयमान् कृत्वा जपेत्त्रिकशतत्रयम् ॥

इदं प्रायश्चित्तं तस्मिन्नेवाहनि पुनः प्रत्यागतस्य । तत्रैव त्रिरात्रिमध्य उषितस्य तु प्रायश्चित्तं वृद्धजाबालिराह—ग्रामसीमादिकं नैव विस्तीर्णे क्रोशतः परम् । यदि कश्चित्प्रमादेन क्रोशमात्राधिकं व्रजेत् । प्राजापत्येन शुध्येत षोडशासुयमैस्तथा ॥ वायुः—×वर्षाभेदं तु यः कुर्याद्ब्राह्मणो योगदीक्षितः । +उक्तकृच्छ्रेण शुद्धात्मा विरजा जायते पुनः ॥ शारीरं दृश्यते यत्र भयं कस्यांचिदापदि । दुर्भिक्षो राष्ट्रभङ्गो वा वर्षास्वपि समुत्सृजेत् ॥ चौरैरुपद्रुतं देशं दुर्भिक्षव्याधिपीडितम् । चक्रेणान्येन चाक्रान्तं वर्षास्व-

*इदं क्रोशान्तराच्छोधनीयमिति टिप्पणी । +तथा स्नानानि साधयेदिति टिप्पणी । ×पक्षभेदमिति टिप्पणी । ÷"तस" इति टिप्पणी ।

स्थानेषु वसतेन ॥ अत्रिः—यतौ तु विना विघ्नं शरणं सन्त्यजेद्यदि । जपेद्विकसहस्रं तु प्राणायाम[1]शतं तथा ॥ वर्षाकाले विना विघ्नं विशेत्स्थानान्तरं यदि । जपेद्द्विकसहस्रं वै प्राणायामशतत्रयम् ॥ स्थितियोग्यान्बहून् ग्रामान् यदि वर्षासु लङ्घयेत् । प्रत्येकं तु चरेत्कृच्छ्रं ततः पापात्प्रमुच्यते ॥ समुद्रज्येष्ठादिभिर्मन्त्रैश्चतुर्भिः शिरसोदकम् । चतुर्दिशं नलेनापननः शोभो(?) हि मन्त्रतः ॥ क्षुराभिमन्त्रणं कुर्याद्[illegible] स्यातुरस्य च । आपस्तम्बाः प्रशस्ताः स्युर्यतेः क्षौरादिकाः क्रियाः ॥ द्वादश्यां कार्तिके मासे पौर्णमास्यामथापि वा । कृतवापो मृदं शिष्टामुर्विति प्रक्षिपेज्जले ॥ ("उर्वन्तरिक्षमन्विः स्वस्तिगव्यूतिरभयानि कृण्वन्" इति) श्वोभूतेऽथ त्रयोदश्यां प्रतिपद्यपि वा क्वचित् । उत्थायेष्टं व्रजेद्देशं तत्रा त्रीणिपदेत्यृचा ॥ महित्रीणामृचस्तिस्रो "यतेः पन्थान" मित्यपि । जपित्वैता ऋचो गच्छेदारभ्य प्रागुदक् च वा ॥ **गौतमः**—न द्वितीयामपर्तौ रात्रिं ग्रामे वसेत् । अपगत ऋतौ द्वितीयां रत्रिं ग्रामे न वसेत् । एकस्मिन् ग्रामे दिनद्वयं न वसेदित्यर्थः। ग्रामग्रहणादरण्ये न दोष इति। मस्करी न द्वितीयामपर्तौ रात्रिं ग्रामे वसेत्, इत्यत्र ऋतुश्च यद्यपि न विशेषितस्तथापि वार्षिको ग्राह्यः। ऊर्ध्वं वार्षिकाभ्यां नैकस्थानं विधीयते इति शङ्खः ।

यौ च श्रावणभाद्रपदौ अशक्तस्य तौ चत्वारो मासाः । **देवलः**—न चिरमेकत्र वसेदन्यत्र वार्षिकान् । श्रावणादयश्चत्वारो मासा वार्षिका इति **विश्वरूपः । सत्यकामजाबाली**—ग्रामे नगरे पुरे वा प्राप्ते वर्षाकाले स्थितिमेव करोति । भिक्षुस्तस्मिन्नवस्थाने ऊर्ध्वं कालं क्षणमपि स्थितिं न कुर्यात् । अज्ञानात्स्थितिं कृत्वा प्राजापत्यं समाचरेत् ॥ पुनरत्रिः—जपित्वैता ऋचो गच्छेदारभ्य प्रागुदक् च वा । ग्रामैकरात्रं विहरेद्दीर्घमासीत वा क्वचित् ॥ अन्धवज्जडवच्चापि बधिरोन्मत्तमूकवत् । नामगोत्रादिचरणं देशं वंशं श्रुतं कुलम् । वयो वृत्तं व्रतं शीलं ख्यापयेन्नैव सद्यतिः ॥ प्रख्यापनाद्यतेर्हानिः पुण्यस्य स्यान्न संशयः । गूढधर्माश्रितो विद्वानज्ञातचरिते स्थितः । अमूढो मूढरूपेण चरेद्धर्ममदूषयन् ॥

इति श्री यादवप्रकाशकृतौ यतिधर्मसमुच्चये गतिस्थितिनिरूपणं नाम नवमं पर्व ।

[1]शतत्रयमिति टिप्पणी ।

दशमं पर्व

अथ प्रायश्चित्तान्युच्यन्ते । तत्र वायुः-प्रायश्चित्तानि कार्याणि ज्ञानकामकृतानि च । कृतानि कामतश्चापि तत्र चेत्यपरे विदुः ॥ पापं तु त्रिविधं ज्ञेयं वाङ्मनःकायसम्भवम् । सन्ततं स्यादहोरात्रं येनेदं ऽदृश्यते जनः ॥ न कर्माणि न चाप्यायुस्तिष्ठतीति परा श्रुतिः । प्रायश्चित्तं क्षणेनाथ प्रभुञ्ज्याद्यागुणि स्थिते ॥ अभ्यासात्क्रमते पापे वर्धते दिनसंख्यया । अभ्यासे बुद्धिपूर्वे च प्रायश्चित्तेन शोधयेत् ॥ शोधयेत्तावदात्मानं यावच्चित्तं प्रसीदति । यदि स्यात्पातकं किञ्चिद्योगी कुर्यात्प्रमादतः ॥ योगमेव निषेवेत नान्यं कुर्वीत निष्कृतिम् । प्राणायामप्रत्याहारध्यानयोगसमन्वितः । नश्येत्प्रमादजो दोषो व्रतैर्नान्यैरनुष्ठितैः । अभ्यासे बुद्धिपूर्वे तु व्रतानुष्ठानम् । प्रमादकृते योग इत्युक्तम् । तदाह हारीतः-योगाभ्यासरतस्येह नश्यन्ते पातकानि तु । अत्रिः-चान्द्रायणं पराकं वा कृच्छ्रं सान्तपनादि वा । न शक्नोति यतिः कर्तुं न कुर्यात्प्राणसंयमम् ॥ यत्पापं नश्यते पुंसामेकाह्ना भोजनेन तु । जपाग्निकसहस्रस्य तत्पापं नश्यति ध्रुवम् ॥ जपाग्निकसहस्रस्य यत्पापं नाशयेद्द्विजाः । प्राणायामशतेनैव तत्पापं नश्यतेऽखिलम् ॥ प्राणायामसहस्रेण यत्पापं नश्यते द्विजाः । क्षणमात्रेण तत्सम्यक् हरेर्ध्यानात्प्रणश्यति ॥ प्राणायामाज्जपाद्ध्यानान्नान्यद्भिक्षोर्विशोधनम् । तस्मात्तान्येव कुर्वीत यतिः शुद्ध्यर्थमात्मनः ॥ प्राणायामशतं भिक्षुर्यः करोति दिने दिने । पितृमातृगुरुघ्नोऽपि त्रिभि *रेभिः स मुच्यते ॥ जमदग्निः-प्राणायामैश्च ध्यानैश्च जपैश्च सततं कृतैः । दह्यन्ते सर्वपापानि पावकेनेन्धनं यथा ॥ व्यासः-उपपातकसर्वेषु पातकेषु महत्सु च । ÷रजन्या पादमेकं तु ब्रह्मध्यानेन शुद्ध्यति ॥ गालवः-....रं स्वरदर्शनं सर्वप्रायश्चित्तमिति । वायुः-भवेद्योगोऽप्रमत्तस्य योगो हि परमो मतः । न हि योगात्परं किञ्चिन्नराणां विद्यते हितम् ॥ पवित्राणां पवित्रं तत्पावनानां च पावनम् । तस्माद्योगं प्रशंसन्ति तत्क्षमेषु मनीषिणः ॥ जमदग्निः-अथवा यद्गुरुर्ब्रूयात्तत्कार्यमविशङ्कया । निग्रहेऽनुग्रहे वापि गुरुः सर्वत्र कारणम् ॥ वायुः-व्यतिक्रमे तु यः कश्चिद्वाङ्मनःकायकर्मभिः । सभ्याः सर्वे विनिश्चित्य यद्ब्रूयुस्तत्समाचरेत् ॥ अत्रिः-उपपातकिनो भिक्षोः +तथा लघ्वशनं जपः । मौनं कालत्रयस्नानं विहितानि विशेषतः । सहस्रासुयमान्कुर्यात्प्रणवस्यायुतं जपेत् । ततो दश सहस्राणि गायत्रीं विधिना जपेत् ॥ अरण्ये व्रतमेतत्तु कृत्वा भिक्षुर्विशुध्यति ॥

ऽदृश्यते इति टिप्पणी । *“वर्षैः” इति टिप्पणी । ÷“प्रबुद्धय रजनीपादम्” इति टिप्पणी ।
+लघ्वाहारो जपस्तप इति टिप्पणी ।

अथ सन्ध्यातिक्रमप्रायश्चित्तमुच्यते । तत्र देवलः—सन्ध्यालोपो नातुरस्य यदि जातः प्रमादतः । सप्तव्याहृतिसहस्रेण शुध्यते नात्र संशयः ॥ गर्गः—भिक्षुः सन्ध्यामतिक्रम्य प्रायश्चित्तेन शुध्यते । जपेद्व्याहृतिसहस्रं तु प्राणायामशतं तथा ॥ गालवः—अर्धोदित उपस्थानात्कालातिक्रमणेऽपि च । प्राणायामान्द्वादश च धारयेद्यतिनां वरः ॥

अथ भिक्षाटनप्रायश्चित्तम्—तत्र देवलः—उपस्थानं कृत्वा चिरकालं न तिष्ठेत् । यदि तिष्ठेत्प्राणायामान् षडाचरेत् । उपस्थानं कृत्वा देवतावृद्धादीन्नमेत् । अज्ञानादकृत्वा षोडश प्राणायामान् धारयेत् । उपस्थानं कृत्वा भिक्षाग्रहं नातिक्रमेत् । व्यतिक्रमे तु प्राणायामान् त्रिंशच्चरेत् । उपस्थानं कृत्वा एकभिक्षां न समाचरेत् । यदि समाचरेत्प्राजापत्यं समाचरेत् । भारद्वाजः—सम्भाषणादीन् परिहरेत् । अज्ञानात्कृत्वाप्राणाया*मत्रयं कुर्यात् । सव्येनादाय पात्राणि त्रिदण्डं दक्षिणेन च । न च क्वचिदपि परिवर्तयेत् । यदि परिवर्तनं कुर्यादज्ञानतः, त्रीन् प्राणायामांश्चरेत् । सव्येनादाय पात्रं दक्षिणस्थत्रिदण्डे न संश्लेषयेत् । यदि संश्लेषणं करोति तदा प्राणायामान् षडाचरेत् । भिक्षार्थं चोपस्थानं कृत्वा प्रविश्य नोपविशेत् । क्वचिदुपविशेत, प्राणायामान्द्वादश धारयेत् । ×त्रिदण्डं बहिः स्थाप्य भिक्षां न याचेत् । यदि गृह्णीयात प्राणायामान् षोडश धारयेत् । त्रिदण्डं कराद्विहाय भिक्षां न याचयेत् । न गृह्णीयात् । अज्ञानात्कृत्वा प्राणायामान् शतं चरेत् । देवलकाश्यपौ—खरोष्ट्राखुमार्जारभासवानरशूकरान् । नीलीकाष्ठाग्निचयननरास्थिग्रामकुक्कुटम् । सृगालं च कृतघ्नं च शूद्रं मद्यपमेव च । त्यक्तोपवीतं नग्नं च पाषण्डानुगतं द्विजम् ॥ विस्रम्भघातिनं चैव देवब्राह्मणनिन्दकम् । अगारदाहिनं चैव धर्मविक्रयिणं तथा ॥ अमेध्यनिचयं षण्ढं ÷स्पृष्ट्वा देवलकं यतिः । स्थाप्य पात्रं शुचौ देशे शुभं गच्छेज्जलाशयम् । शौचं कृत्वा यथान्यायं क्षालयेच्च मृदम्भसा ॥ यत्स्यादुपहतं चाङ्गं मृद्भिर्द्वादशभिर्यतिः । अद्भिः संशोध्य तत्सर्वं ततः स्नानं समाचरेत् ॥ आचम्य प्रयतो भुक्त्वा प्राणायामान् षडाचरेत् । आपो हिष्ठेति तिसृभिर्मार्जयित्वा पुनः पुनः । जलेऽघमर्षणं कृत्वा पुनः स्नानं समाचरेत् ॥ भिक्षाधारं समादद्यात्त्रिकेणाभ्युक्ष्य वारिणा । निमज्जयेत्पुनस्तोये शुद्ध्यर्थं सकरस्तदा । एवमेषां

---

*"मान् षोडश" इति टिप्पणी ।

×यदि भिक्षुः प्रमादेन शूद्रोदक्यया चोदितं गृह्णाति भैक्षं, प्राणायामान् षोडश धारयेत् इति क्वचिदधिकवाक्यम् इति टिप्पणी ।

÷अश्वविक्रयिणं तथा । नकुलं वायसं वेश्यामपवित्रां त्यजेत्तथा । मद्यभाण्डं च यावन्न चिताकाष्ठं चितान्तथा । पापिष्ठं धर्मभेत्तारम्, इति क्वचिदधिकमस्तीति टिप्पणी ।

तु संस्पर्शे भिक्षा भिक्षोर्विशुद्ध्यति । यदि पात्रेऽन्यसंसर्गात्तदा शुध्यति नान्यथा ॥ यदि पात्रेऽन्यसंस्पृष्टः श्वकाकादिभिरन्यथा । यदा च भग्ने तदा तदा चान्द्रायणं चरेत् ॥ जमदग्निः—श्वकाककोडवेश्याभिर्गोदृष्टदर्शने यतिः । सभैक्षस्तु जले मग्नः शुध्येज्जप्त्वाऽघमर्षणम् ॥ वृद्धजाबालिः—भिक्षामटन्यः संन्यासी शुनोऽमेध्यं च वा स्पृशेत् । भिक्षां गृहीत्वा स्नात्वा च प्राणायामान् षडाचरेत् ॥ भिक्षां पवित्रां कुर्वीत गायत्र्या प्रणवेन च । वारुणेन तु मन्त्रेण प्रोक्षितं तु ततः शुचिः ॥ गर्गः पतिते पात्रे भिक्षां गृहीत्वा प्राणायामांस्त्रिशश्चरेत् । गन्धमांसे यद्गृहे दृश्येते तद्गृहं वर्जयेत् ॥ तत्र गृहीत्वा प्राणायामान् द्वादश धारयेत् । देवलः—ग्रामद्बहिस्तथा ग्रामे यदि भिक्षां समाचरेत् । उभयत्र च गृह्णानश्चरेत्सान्तपनव्रतम् ॥ जमदग्निः ग्रामे प्रविष्टो भिक्षार्थं यदि भिक्षा न लभ्यते । ग्रामे द्वितीये भिक्षित्वा तप्तकृच्छ्रं समाचरेत् ॥ पात्रे तु पतिते भैक्षे एकभिक्षां समाचरेत् । प्राणायामशतं कुर्याच्छुद्ध्यर्थं यतिरात्मनः ॥ भिक्षां माधुकरीमन्न-नैवेद्ये तु विसर्जिते । परतोऽन्नमभुञ्जानस्त्रिरात्रेणैव शुध्यति ॥ गालवः—परान्नं भिक्षान्नं चैकस्मिन्नह्नि भुक्त्वा गायत्रीमयुतं जपेत् । देवलः—पात्रे कृत्वा निवेद्यं तु यदि मन्त्रं न विन्यसेत् । जपात्रिकसहस्रस्य विरजा जायते यतिः ॥ उदक्याशवचण्डालचोरनग्न-कपालिनः । पतितान्पिशुनान्स्पृष्ट्वा भिक्षां भिक्षुः परित्यजेत् ॥ पतितान्नं सकृद्भुक्त्वा प्रायश्चित्तं चरेद्यतिः । वज्रकृच्छ्रत्रयं कृत्वा शुध्यते नात्र संशयः ॥ यव प्रसृतिमात्रं तु गवां मूत्रेण सम्पचेत् । अमावास्यायामश्नीयाद्वज्रकृच्छ्रमिदं महत् ॥ प्राजापत्यं तु वा कृच्छ्रं चरेत्पतितभोजने । अज्ञानात्तु सकृद्भुक्त्वा प्राजापत्येन शुध्यति ॥ प्राणायामशतं कुर्यात् पादकृच्छ्रं समाचरेत् । त्रिरात्रं शङ्खपुष्पं वा पक्वाज्यं पयसा पिबेत् ॥ हारीतः—शङ्कास्थाने समुत्पन्ने भक्ष्यभोज्यस्य संकरे । आहारशुद्धिं वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥ अक्षारलवणं चैव पिबेद्ब्रह्मसुवर्चलम् । त्रिरात्रं शङ्खपुष्पं वा पयसा सह पाययेत् ॥ पालाशबिल्वपत्राणि कुशान्पद्मान्युदुम्बरान् । क्काथयित्वा पिबेदापस्त्रिरात्रेण विशुध्यति ॥ कपिलापञ्चगव्येन विधियुक्तोऽथ वा पुनः । पीत्वा शुद्धिमवाप्नोति अभक्ष्यान्नस्य भक्ष-णात् ॥ अत्रिः—एकान्नं मधु मांसं वाऽप्यन्नं विष्ठाविदूषितम् । हरेरप्यनिवेद्यं च प्रत्यक्ष-लवणं तथा ॥ एषामेकं यतिर्भुक्त्वा प्राजापत्यं समाचरेत् ॥ त्रिकस्य च जपेल्लक्षं जपश्चेद्वत्सरं जपेत् । अथ प्राण्यङ्गभोक्ता यो मधुमांसस्य चापदि ॥ जपेत्त्रिकसहस्रं वै प्राणायामशतं तथा ॥ वृद्धजाबालिः—दयापूर्वमदत्तं च दत्त्वा च प्रतिगृह्य च । दत्त्वा सौम्यं महत्कृच्छ्रं प्राजापत्यमथापि च ॥ भिक्षुर्भुक्तेऽथ एकान्नं दाक्षिण्याल्लौल्यतोऽपि वा प्राजापत्येन कृच्छ्रेण प्राणायामशतेन च ॥ देवलः—प्रणात्ययसमुद्भूते भक्षणे मधुमांसयोः ।

उपवासत्रयं कृत्वा प्राणायामशतं चरेत् ॥ *गालवः—मांसं मधु वा भक्षयित्वा पराकं कुर्वीत । ताम्बूलं भक्षयित्वा अहोरात्रमुपवसेत् । बुद्धिपूर्वे प्राजापत्यं चरेत् । जमदग्निः—वृन्ताकं मधु मांसं न नवश्राद्धं च सौतिकम् । अभोज्यानि यतीनां तु प्रत्यक्षलवणं तथा ॥ एकैकातिक्रमे तेषां प्राजापत्येन शुध्यति ॥ क्रतुः—श्वाखुमार्जारकाकैश्च केशकीटास्थिपायसैः । दूषितान्नं यतिर्भुक्त्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ भरद्वाजः—भोजनमध्ये यत्किञ्चित्सूक्ष्मकेशकीटमक्षिकादिदूषितम्, इत्यादि । देवलः—क्रव्यादाशुचिसम्पाते भुञ्जानस्य कथञ्चन । पूर्वं त्यक्त्वा भोजनं तु पश्चात्स्नानं समाचरेत् ॥ जपेत्त्रिकसहस्रं तु प्राणायामशतं चरेत् ॥ जमदग्निः—भुञ्जानस्य तु विप्रस्य कदाचित्प्रस्रवेद्गुदम् । उच्छिष्टताऽशुचित्वं च तस्य शौचं कथं भवेत् ॥ पूर्वं कृत्वाऽथ शौचं तु तत्र पश्चादुपस्पृशेत् । अहोरात्रोषितः स्नात्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ भैक्षशेषं तु यत्किञ्चिद्यदि भिक्षुः समुत्सृजेत् । ग्रामे ग्रामे तु कर्तव्याः प्राणायामास्त्रयस्त्रयः ॥ सकर्दमं तु वर्षासु प्रविश्य ग्रामसङ्कटम् । जङ्घयोर्मृत्तिकास्तिस्रः प्रदद्यात्सप्त पादयोः ॥ केशश्मश्रुगतं तोयं पात्रे तु पतितं यदि । त्यजेद्भिक्षां तथा पात्रं त्यक्त्वा चोपवसेद्यतिः ॥ विरक्तवान्न (?) विण्मूत्रस्कन्दनैकान्नजाग्निषु । स्नात्वा भिक्षाटनादेत्य प्राणायामास्त्रयस्त्रयः ॥ जमदग्निः—घ्रात्वा गन्धं सुरायाश्च तथा मूत्रपुरीषयोः । क्रव्यादपूतिगन्धे च प्राणायामास्त्रयस्त्रयः ॥ छर्दिमूत्रपुरीषं वा दृष्ट्वा तु सहसा यतिः । प्राणायामेन शुध्येत ÷चिरेण द्विगुणं चरेत् ॥ गालवः—पूतिविण्मूत्रक्रव्यादसुरागन्धाघ्राणं कृत्वा प्राणायामांस्त्रींस्त्रीन्कुर्यात् । नियमांस्तु सदा कुर्याद्यमांस्तेभ्योऽनुपालयेत् । आपत्कल्पेऽप्यशक्तौ वा पानेऽपां भेषजादने ॥ हविषि ब्राह्मणेच्छायां पुष्पमूलफलादने । दध्नि दुग्धे गुरोर्वाक्ये त्वपत्रादन्तधावने ॥ •नियमातिक्रमो नास्ति ब्राह्मणानामनुज्ञया । तेषां पुण्याहघोषेण कार्यं पापोपनोदनम् । अकामकृतपापेभ्यः तत्कृत्वा विप्रमुच्यते ॥ बोधायनः—अथ यज्ञियोपनिषदमाचार्या ब्रुवते । तत्रोदाहरन्ति— स्थानमौनासनम् । सवनोपस्पर्शनम् । चतुष्षष्ठाष्टकालव्रतयुक्तत्वम् । कणपिण्याकयावकदधिपयोघृतत्वं च । तत्र मौनयुक्तस्त्रैविद्यवृद्धैराचार्यैराश्रमिभिर्बहुश्रुतैर्दत्तैर्दन्तान् सन्धाय अन्तर्मुख एवा वा यदर्थं संभाषेत एवं न यज्ञलोपो भवतीति विज्ञायते । स्थानमौनवीरासनानामन्यक्रमेण संप्रयोगेन चतुष्षष्ठाष्टकालव्रतयुक्तस्य ॥ श्लो ॥ अष्टैतान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं घृतं पयः । हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम् ॥ देवलः—यदि कश्चित्प्रमादेन स्वापचारं तु विस्मरेत् । जपेत्त्रिकसहस्रं तु शुध्यते नात्र संशयः ॥

*विना वस्त्रं पिबन्नम्भः प्राणायामान्दशाचरेदिति क्वचिदधिकमिति टिप्पणी । ÷"कृत्वा तु" इति टिप्पणी ।

अथ रात्रिजानामपराधानां निष्कृतिरुच्यते। तत्र वृद्धजाबालिः—सन्ध्याकाले तु संप्राप्ते निशि भुञ्जीत यो यतिः। उपस्थानं च तथ्यं च प्राणायामस्तथा तथा॥ सर्वे ते निष्फलास्तस्य प्रायश्चित्तं विधीयते। एकरात्रोपवासेन प्राणायामेन षोडश॥ जमदग्निः—आहारग्रहणे रात्रौ प्राणायामा दश स्मृताः। जलमूलग्रहणे चापि निशायां तद्वदाचरेत्॥ गृहीतनाशे धर्मेण स्रवन्तीषु सरित्सु च। सकृद् गृह्णन् लिप्येत देवतायतनेषु च॥ रात्रौ च क्षरणे स्नात्वा द्वादशासुयमांश्चरेत्। प्राणायामैर्विशुद्धात्मा विरजा जायते यतिः॥ शौनकः—पूर्वसंभोगान्न स्मरेत्। प्रमादात्स्मरणे आचम्य प्राणायामत्रयं कृत्वा पुनराचामेत्। प्रमादात्स्त्रीदर्शने प्राणायामांश्चरेत्। स्वप्नसंभोगे त्रिकसहस्रं जप्त्वा प्राणायामान्द्वादश धारयेत्। संभोगे स्वप्नकरणे द्वादश धारयेत्। मेहमानो द्वयं कृत्वा पुनराचामेत्। कपिलः—स्वप्नस्त्रीसंभोगे स्नात्वा त्रिकसहस्रं जपेत्। *कण्डूयनरुधिरक्षरणे उपवासः। गालवः—कामाद्रेतस उत्सर्गे त्रीन् पराकान् स धारयेत्। अकामतः स्वप्ने स्त्रीसंभोगे द्वादश प्राणायामान् धारयेत्। यत्नतः रेतःसेकं कृत्वा चान्द्रायणं चरेत्। जाबालिः—शुक्रोत्सर्गं यदा कुर्यात्प्रमादाभ्यासतोऽपि वा। पराकत्रयसंयुक्तं प्राणायामशतं चरेत्॥ ÷स्कन्नेन्द्रियस्तु दौर्बल्यात्स्त्रियं दृष्ट्वा प्रमादतः। तेन साधयितव्याः स्युः प्राणायामास्तु षोडश॥ वायुः—शुक्रोत्सर्गं यदा कुर्यात्कचिद्भिक्षुस्तु कामतः। प्राजापत्यत्रयं कुर्यात् ×प्राणायामशतानि च॥ वृद्धपराशरः—+वासुदेव प्रसुप्तोऽस्मि यावन्नोदयते रविः। अहं तावन्निवत्स्यामि सर्वभूतहिताय वै॥ आहुः सप्तऋषयः—§ [1]ग्रहिता शरीरे सप्त रक्षन्ति सद्मप्रमादं स्वप्नायस्स्वपतो वोक्षियस्तत्र जाग्रतः स्वप्ने देवाश्च स देवस्य॥ आभ्यां मन्त्राभ्यां शयीत। यदि न कुर्यात्। प्राणायामषट्कं कृत्वा पुनरुत्तिष्ठेद्यतिः॥

अथ यमाद्यतिक्रमे प्रायश्चित्तानि। तत्र वायुः—व्रतानि यानि भिक्षूणां तथैवोपव्रतानि च। एकैकातिक्रमे तेषां प्रायश्चित्तं विधीयते॥ उपेत्य तु स्त्रियं कामात् प्राय-

---

*गालवः—निद्रायां प्रमादात्क्षरणे द्वादश प्राणायामान्धारयेत्। प्रमादात्स्त्रीगुह्यदर्शने त्रीन् प्राणायामांश्चरेत्। प्रयत्नेन कृते रेतस उत्सेके चान्द्रायणं चरेदिति क्वचिदिति टिप्पणी।

+दिवा प्रस्कन्दयेद्रेतः प्रायश्चित्ती प्रमादतः। त्रिरात्रमुपवासेन प्राणायामशतं चरेत्॥ इति टिप्पणी।

×प्राणायामायुतानि चेति टिप्पणी।

+अस्य श्लोकस्यात्र संगतिरन्वेषणीयेति टिप्पणी।

§इदमशुद्धमिवेति टिप्पणी।

[1]यजु॰ आर॰ प्र॰ १ इति टिप्पणी।

स्त्रिनो योगयतिः । प्राणायाममसमायुक्तं कृच्छ्रमहं समाचरेत् ॥ ततश्चरितनिर्वेदकृच्छ्रो स्थाने समाहितः । भूयो निर्वेदमापन्नश्चरेद्भिक्षामतन्द्रितः ॥ कपिलः—सकृत्सम्भोगे द्वादशरात्रमुपवासः । त्रिकलक्षं जपः । अभ्यासे *त्रिरात्रं वत्सरं जपेत् । सकृदन्त्यजां गत्वाऽरण्ये बिल्वादीनि स्वयंपतितानि क्षाश्योपभुञ्जीत । ब्रह्मावर्तयन् तावत् स मृत्युतः शुद्धो भवति । जाबालिः उपेत्य तु स्त्रियं कामात्प्रायश्चित्ती भवेद्यतिः । प्राणायाम-समायुक्तमब्दं सान्तपनं चरेत् ॥ गालवः—सकृत्साधारणीं गत्वा ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तं चरेत् । अत्रिः—महापानकनाशोपान् शुध्यर्थं वर्तयेद्यतिः । त्रिकलक्षं जपेद्योगी प्राणाना-यामं तथा ॥ ततः शतसहस्राणि प्रणवानां जपेद्यतिः । स्त्रीसकृद्गमने मोक्षाद्विधिनाऽनेन शुध्यति ॥ कामतो वा तथाभ्यासे प्रायश्चित्तेन शुध्यति ॥ वायुः—यदेतद्द्रविणं नाम प्राणा ह्येते बहिश्चराः । स तस्य हरति प्राणान् योऽस्य संहरते धनम् ॥ एवं कृत्वा स दुष्टात्मा भिन्नवृत्ताश्रयो यतिः । ततो निर्वेदमापन्नश्चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ॥ विधिना शास्त्रदृष्टेन संवत्सरमिति श्रुतिः । ततः संवत्सरस्यान्ते भूयः प्रक्षीणकल्मषः ॥ भूयो निर्वेदमापन्नो भिक्षां भिक्षुः समाचरेत् ॥ गालवः—धनगोभूतिलादीनां बुद्धिपूर्वं परिगृह्य पतितवत्प्रायश्चित्तं कुर्यात् । जमदग्निः—लब्धं द्रव्यं परित्यज्य उपवासं समाचरेत् । गायत्रीमयुतं जप्त्वा मुच्यते सर्वपातकैः ॥ स एवाह—भूमिर्गावो हिरण्यं वा यतेर्यस्य परिग्रहः । तादृशं कश्मलं दृष्ट्वा सवासा जलमाविशेत् ॥ वायुः—प्राणायामशतं कुर्यादुपव-सेद्वदन्मृषा । असद्वादो न कर्तव्यो यतिना धर्मलिप्सुना ॥ गालवः—अनृतमुक्त्वा त्रिरात्रमुपवसेत् । धर्मयुक्तमनृतमनूच्याऽहोरात्रमुपोष्य प्राणायामशतं कुर्यात् । जमदग्निः—वाङ्मनःकायहिंसानां चरेषु स्थावरेषु च । येन येनोपरुध्येत तेन तेन विशोधयेत् ॥ वाक्संयोगे तु वाग्दण्डो मनोदण्डस्तु मानसे । कर्मदण्डः शरीरस्य बुद्ध्या निर्वेदमावि-शेत् ॥ वाग्दण्डो हन्ति वै ज्ञानं मनोदण्डः परां गतिम् । कर्मदण्डस्तु लोकांस्त्रीन् हन्या-दपरिरक्षितः ॥ वाग्दण्डो ज्ञानमातिष्ठेत्कर्मदण्डस्त्वभोजनम् । मनसः स तु दण्डः स्या-त्प्राणायामस्य धारणम् ॥ समुत्पन्नेषु दोषेषु उपवासस्तु निष्कृतिः । अतीव चिरकाले तु द्विगुणं व्रतमाचरेत् ॥ गालवः—चतुष्पदान्मृगान्हत्वा व्रतं चान्द्रायणं चरेत् । कर्पटक-चित्ररोमादीन् हत्वा ÷होरात्राण्युपवसेत् ॥ कामादेव तु हिंसीत यदि भिक्षुः पशून्मृगान् । कृच्छ्रातिकृच्छ्रे कुर्वीत चान्द्रायणमथापि वा ॥ जमदग्निः—कृकलासक्षीरगले मण्डूके गृहगोधिके । कुक्कुटादिषु भूतेषु दशाहं चार्धभोजनम् ॥ मार्जारे ×क्रिमिके सर्पे स्थूल-मत्स्येषु पक्षिषु । नकुलादिषु भूतेषु चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ॥ पिपीलिकायां सूक्ष्मायां प्राणा-

*त्रिकं वत्सरमिति टिप्पणी । ÷दशाहोरात्राणीति टिप्पणी । ×मूषके इति टिप्पणी ।

यामास्त्रयस्त्रयः सूक्ष्मास्थिसङ्घे भिक्षोः प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ त्रिंशत्प्राणायामान् कृत्वा एकाहं त्वर्कमुपभवेत् ॥ गालवः—पर्णमूलाङ्कुरपुष्पाणां छेदनं कृत्वा त्रिंशत्प्राणायामान्धारयेत् । दत्तात्रेयः—नग्नं वाऽनुपनीतं वा शिशुं दृष्ट्वा प्रमादतः । मृद्भिर्द्वादशभिः स्नात्वा वासोभिः सह शुध्यति ॥ हारीतः—प्रमादाद्वा लोभाद्वैकदण्डं समाश्रितः । भूयो निर्वेदमापन्नस्त्रिदण्डं धारयेद्बुधः ॥ प्राजापत्यं चोत्कृच्छ्रं नियतो मास[illegible] । उपस्पृशंस्त्रिषवणं गायत्रीं च सदा जपेत् ॥ अथ चेत्स्वगते कर्तुं दीपस....*कलाशन । रात्रौ स्थित्वा जले कृच्छ्र प्राजापत्यफलं लभेत् ॥ गायत्र्यष्टसहस्रं तु जपं कृत्वोत्थिते रवौ । मुच्यते सर्वपापेभ्यो यदि न भ्रूणहा भवेत् ॥ सर्वेषामेव पापानां सङ्करे समुपस्थिते । दशसाहस्रमभ्यस्ता गायत्री शोधनं परम् ॥ सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह । त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥ प्राणायामान्धारयेत्त्रीन् यथाविधि समाहितः । अहोरात्रकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥ कर्मणा मनसा वाचा यदह्ना कुरुते द्विजः । आसीनः पश्चिमां सन्ध्यां प्राणायामेन शुध्यति । सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् । गायत्रीं यो जपेन्नित्यं न स पापेन लिप्यते ॥ सव्याहृतीकाः सप्रणवाः प्राणायामास्तु षोडश । अपि भ्रूणहनं मासात्पुनन्त्यहरहः कृताः ॥ दुरितानां दुरिष्टानां पापानां महतां तथा । कृच्छ्रं चान्द्रायणं चैव सर्वपापप्रणाशनम् ॥ **संवर्तः**—संन्यासात्प्रच्युतानां तु निष्कृतिं श्रोतुमर्हथ । संन्यस्य दुर्मतिः कश्चित्प्रत्यापत्तिं भजेत्तु यः । स कुर्यात्कृच्छ्रमश्रान्तं षण्मासान् प्रत्यनन्तरम् । यतेर्विपत्तौ सन्दृष्टः प्रायश्चित्तविधिक्रमः ॥ **स एवाह**—चतुर्विधोपपन्नस्य ब्रह्मघ्नो गुरुघातिनः । सेतुबन्धपथे युक्तं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत ॥ सेतुबन्धपथे भिक्षां चातुर्वर्ण्यं समाचरेत् । ख्यापयंश्च स्वकर्माणि छत्रोपानद्विवर्जितः ॥ अहं दुष्कृतकर्मा वै महापातककारकः । वेश्मद्वारेषु तिष्ठामि भिक्षार्थं ब्रह्मघातकः ॥ गोकुलेषु च तिष्ठामि ग्रामेषु नगरेषु च । पर्यटंश्चैव तीर्थानि पुण्यं गत्वा तु सागरम् ॥ सेतुबन्धं ततः पश्येल्लङ्कामार्गं महोदधेः । दशयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम् ॥ राघवस्य समादेशात् नलसंचयसंचितम् । सेतुबन्धं ततो दृष्ट्वा राजानं पृथिवीपतिम् ॥ यजन्तमश्वमेधेन दृष्ट्वा सद्यः शुचिर्भवेत् ॥ **देवलः**—रजस्वलां तु नारीं वा वेश्यां वा मद्यपं तु वा । शवोपस्कारकाष्ठं वा स्पृष्ट्वा स्नात्वा द्वयं जपेत् ॥ **स एवाह**—यूकोत्पत्तिः शरीरे चेत्प्रायश्चित्तं विधीयते । कृत्वोपवासमेकं तु प्राणायामान् षडाचरेत् ॥ **गर्गः**—भिक्षवः परस्परं न गृह्णीयुः । प्रमादाद्ग्रहणे "[1]**मित्रस्य चर्षणी धृतः**" इति जपेयुः । प्राणायांश्च त्रिकं च । **गालवः**—कण्डूयनरुधिरक्षरणे अहोरात्रमुपवासः । **जमदग्निः**—मातरं पितरं पुत्रं

*मम आदर्शग्रन्थेऽत्राक्षरपातः । —**भगवद्वाचार्यः** । १ यजु० का० ३ प्र० ४.

मनसापि न चिन्तयेत् । यदि स्नेहो भवेत्तेषु प्राणायामास्तु षोडश ॥ **सत्यकामजाबालीऋक्दग्ध्राक्षसाह** । [illegible]षट्कारं करोति कारयेद्वा सर्वं तन्निष्फलं भवेत्, तस्य प्रायश्चित्तं विधीयते । स्वधर्मेण प्रयुञ्जानः प्राजापत्यत्रयं कृत्वा प्राणायामान्द्वादश धारयेत् । अनुक्तानामपि सर्वेषां प्रायश्चित्तं **सत्यकाम** आह–विहितातिक्रमे प्राणायामान्द्वादश धारयेत् । अशक्तस्य देशकालाद्यपेक्षया गुरूणि लघूनि प्रायश्चित्तानि । ऋषीणां मतभेदेन विकल्प इति केचित् । तथाऽन्यधर्मास्तत्प्रायश्चित्तं च गृहस्थधर्मादेव योजनीयम् ।

इति श्रीयादवप्रकाशकृतौ यतिधर्मसमुच्चये प्रायश्चित्तविधिर्नाम

दशमं पर्व ।

एकादशं पर्व

अथ यतीनां संस्कारविधिरुच्यते । आह **वृद्धयाज्ञवल्क्यः**–अथ विप्रो गृहस्थस्तु यतिसंस्कारमाचरेत् । अग्निमुत्पाद्य माल्याद्यैरलंकृत्यास्य देहिकम् ॥ आरोप्य शिक्यं तच्चाग्निं नीत्वा ग्रामात्ततो बहिः । प्रशस्तैर्मङ्गलैरुक्तं वाद्यादिध्वनिभिस्तथा ॥ दिशं प्राचीमुदीचीं वा न्यस्य देशे शुचौ मृतम् । खात्वा व्याहृतिभिर्भूमिं दण्डायामप्रमाणकम् ॥ अथ प्रोक्ष्य तु तं देशं व्याहृतिभिश्च सप्तभिः । याज्ञिकैर्दारुभिस्तत्र चितां कृत्वा शुभैस्तथा ॥ देहं प्रक्षाल्य सावित्र्या चितायां तं विनिक्षिपेत् । [1]विष्णोर्हव्यमिति न्यस्य मुखेजलपवित्रकम् ॥ [2]"पवित्रं ते" इति न्यस्य दण्डं दक्षिणहस्तके । "[3]इदं विष्णु" रिति न्यस्य शिक्यं सव्यकरे यतेः ॥ "[4]यदस्य पारे रजसः" शिक्यमित्यादिनैव च । सवित्र्या चोदरे पात्रं गुह्यस्थाने कमण्डलुम् ॥ "[5]भूमिर्भूमिमगान्मन्त्रमुक्त्वाऽथाप्युपतिष्ठते । त्रिपञ्चभिरहोरात्रैः षड्भिरित्यपरे जगुः ॥ अग्निना च दहेत्तेन नास्ति कर्मोदकादिकम् । गच्छन्तमनुगच्छन्ति वहन्ति च दहन्ति च ॥ स्नानमात्रेण शुद्धाः स्युरश्वमेधफलं च ते । तस्य ये बान्धवास्तेषां सद्यः शौचं विधीयते । **बोधायनः**–यतीनां प्रेतसंस्कारविधिं वक्ष्याम्यशेषतः । स्नात्वा गृहस्थः शुद्धात्मा यतिसंस्कारमाचरेत् ॥ पौरुषेणैव सूक्तेन यतेः स्नानं समाचरेत् । शिक्ये शरीरमारोप्य गन्धमाल्यैरलंकृतम् ॥ घोषयित्वा तु वाद्यादीन् नृत्यगेयानि कारयेत् ॥ नदीतीरे पर्वतसमीपे गोष्ठे अश्वत्थसमीपे पलाशच्छायायां वा शुद्धदेशे परिव्राजकं निधाय

१–यजु० का० प्र० १ इति टिप्पणी । २–यजु० आर० प्र० १ इति टिप्पणी । ३–पु० सू० इति टिप्पणी । ४–य० का०–४ प्र० २ इति टिप्पणी । ५–मन्त्र प्र० इति टिप्पणी ।

तस्य दण्डायामप्रमाणं देवयजनम् "भूः स्वाहा, भुवः स्वाहा, सुवः स्वाहा, भूर्भुवः सुवः स्वाहा" इति खात्वा समस्तव्याहृतिभिर्देवयजनम् सम्प्रोक्ष्य कुशास्तरणम् "येन देवा ज्योतिषो ऊर्ध्वा उदायन् येनादित्या वसवो येन रुद्राः येनाङ्गिरसो महिमानमानशुस्तेनैतु यजमानः स्वस्ति" इति निधाय तस्योपरि ब्रह्मदण्डं "विष्णो हव्यं रक्षस्व" इति निधाय "पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते प्रभुर्गात्राणि पर्येषि विश्वतः । अतप्ततनूर्न तदामो अश्नुते श्रितास इद्वहन्तस्तत्समाशते ॥ इति मुखे जलपवित्रं निधाय "इदं विष्णुर्विचक्रमे" इति दक्षिणे हस्ते दण्डं दत्त्वा 'यदस्य पारे रजसः शुक्रं ज्योतिरजायत । तन्नः पर्षदति द्विषः अग्ने वैश्वानरः स्वाहा ॥" *इति शिक्यं दत्त्वा समस्तव्याहृतिभिः पात्रमुदरे दत्त्वा पुरुषसूक्तं भ्रुवोः "ब्रह्मजज्ञानं मूर्ध्नि" भूमिर्भूमिमगान्माता मातरमप्यगात् । भूयास्म पुत्रैः पशुभिर्यो नो द्वेष्टि स भिद्यताम्" इति गुह्यस्थाने कमण्डलुं न्यस्य "हंसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् । नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत् ॥" इति हृदयप्रदेशं स्पृष्ट्वा संजप्य, पुरुषसूक्तेन भ्रुवोर्मध्ये जपित्वा ब्रह्म पश्चात् परिव्राजकमभिमुखीकृत्य दशहोतृभिरुपस्थानं कुर्यात् । ब्राह्मण एकहोता । स यज्ञः । स मे ददातु प्रजां पशून् पुष्टिं यशः । यज्ञश्च मे भूयात् । अग्निर्द्विहोता । स भर्ता । स मे ददातु प्रजां पशून् पुष्टिं यशः । भर्ता च मे भूयात् । पृथिवी त्रिहोता । स प्रतिष्ठा । स मे ददातु प्रजां पशून् पुष्टिं यशः। प्रतिष्ठा च मे भूयात् । अन्तरिक्षं चतुर्होता स विष्ठाः स मे ददातु प्रजां पशून् पुष्टिं यशः। विष्ठाश्च मे भूयात् । वायुः पञ्चहोता । स प्राणः । स मे ददातु प्रजां पशून् पुष्टिं यशः। प्राणश्च मे भूयात् । चन्द्रमाः षड्ढोता । स ऋतून् कल्पयति । स मे ददातु प्रजां पशून् पुष्टिं यशः । ऋतवश्च मे कल्पन्ताम् । अन्नं सप्तहोता । स प्राणस्य प्राणः स मे ददातु प्रजां पशून् पुष्टिं यशः । प्राणस्य च मे प्राणो भूयात् । द्यौरष्टहोता । सोऽनाधृष्यः । स मे ददातु प्रजां पशून् पुष्टिं यशः । अनाधृष्यश्च भूयासम् । आदित्यो नवहोता । स तेजस्वी । स मे ददातु प्रजां पशून् पुष्टिं यशः । तेजस्वी च भूयासम् । प्रजापतिर्दशहोता । स इदं सर्वम् । स मे ददातु प्रजां पशून् पुष्टिं यशः । सर्वं च मे भूयात् स्वाहा, इति च । "अग्निर्होता" इत्यनुवाकेन च यतिं स्पृष्ट्वा उपस्थाय तूष्णीमग्निना दहेत् ।

संन्यासी कर्मनिष्ठश्चेत् संस्कारं कृत्वा पिण्डोदकक्रियाः कुर्यात् । ज्ञाननिष्ठश्चेत् "समुद्रे त्वा *इति लवणेन निखनेत् । यतिं वहन् स्पृशन्देहं स्नानमात्रेण शुध्यति । पदे

*अत्र 'वामहस्ते' इति पदमपेक्षितमिति टिप्पणी । *अत्र ग्रन्थपात इति टिप्पणी ।

पदेऽश्वमेधस्य फलमाप्नोति मानवः ॥ ब्रह्मनिष्ठे मृते तस्मिन् सनेत्पुत्रोऽथवा गृही । तस्य तेनैव कर्तव्यो नारायणबलिस्तथा ॥ न वह्निर्नोदकं श्राद्धं नापि ब्राह्मणतर्पणम् । सर्वं नारायणोद्दिष्टमेकोद्दिष्टवदाचरेत् ॥ यतिमात्रेऽप्येवम् । परिव्राजि मृते तस्मिन् विधानं क्रमशो विदुः । अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणं तु विधीयते ॥ सपिण्डीकरणं नैव न कुर्वीत कदाचन । त्रिदण्डग्रहणेनैव प्रेतत्वं नैव गच्छति ॥ एतदेव हि पर्याप्तं भिक्षोरेकान्तशीलिनः । न चास्य म्रियते कश्चिज्जायते न च कर्हिचित् ॥ अथापरो विनिर्दिष्टो व्याहृतिभिस्तु पूर्ववत् । ताभिरेव निधायैनं ताभिः कृत्वा ततोऽवटम् ॥ सप्तव्याहृतिभिश्चैव प्रोक्ष्य तथावटं पुनः । विप्रस्कन्नमन्त्रेण ×"देवो वः सविता त्वि" ति । ÷दत्त्वा शिक्यं तु निक्षिप्य पात्रे शिक्यं तु निक्षिपेत् । +"सखा मे" त्यादिना दण्डं हृदये विनिवेश्य च । ‡येन देवाः पवित्रेण मुखे जलपवित्रकम् । १"त्वन्नो अग्ने" इति न्यस्य कुण्डिकां दक्षिणे करे । २भूमिर्भूमिमगान्मन्त्रमुक्त्वा पात्रं तथोदरे । तदवस्थमुपस्थाय प्रोक्ष्य व्याहृतिसप्तकैः ॥ पूरयेदवटं मन्त्र ३रग्निनाऽग्निः समिध्यते । यथा सृगालाः श्वानो वा नोद्धरेयुः पुनस्तथा । प्राक् साग्निकानां भिक्षूणां निदध्याद्वा बिले क्षितौ ॥ निरग्नीनां दहेद्विप्रः सविधानं कलेवरम् । अग्निहोत्रविधानेन गायत्र्या प्रणवेन वा ॥ कर्मनिष्ठे तु संन्यस्ते पितर्युपरते सुतैः । दहनं तस्य कर्तव्यं श्राद्धपिण्डादिकाः क्रियाः ॥ ब्रह्मचारी यतिश्चेत्स्याच्छ्राद्धं नारायणार्पणम् । बलिमेकादशेऽन्येषां कुर्याद्दर्शे सपिण्डताम् ॥ इति ॥

अथ नारायणबलिः कृष्णपक्षे क्रियते । पूर्वेद्युर्ब्राह्मणान् षण्णिमन्त्र्य द्वादश वा, उत्तरेद्युर्द्वादश्यां नदीतीरादिके शुचौ देशे कृत्वा कर्म प्रणीतान्तमेवमावासयेद्धरिम् । द्वाभ्यामृग्भ्यां नृसूक्तस्य सप्तव्याहृतिभिस्तथा । स्नापयित्वा नृसूक्तेन गन्धाद्यैरर्चयेत्ततः ॥ अष्टाक्षरेण सन्तर्प्य तथा द्वादशनामभिः विष्णोर्नुकं परो मात्रेत्याभ्यां चैव तु पञ्चतः । उपस्पृष्ट्वा तु तैरेव नामभिः केशवादिभिः । गुडपायसमन्नं च घृतमन्नं निवेदयेत् ॥ "देवस्य त्वे"ति मन्त्रेण विष्णवे हविरग्रतः। जपेच्च व्याहृतीभिश्च सप्त स्वाहाऽथ विष्णवे ॥ दत्त्वाऽऽचमनवारीणि व्याहृतीभिस्ततो द्विजान् । उपवेश्यासने चैतानलंकृत्य च शक्तितः ॥ अग्नौ करिष्य इति ताननुज्ञाप्याथ चोदिते । तिलाज्यमिश्रं हस्तेन जुहुयान्मन्त्रकैश्चरुम् ॥ पञ्चविंशतिभिः सिद्धे *स्वधा नमः । नारायणाय स्वाहेति प्रत्येकमनुषज्य च ॥ ब्राह्मणान्

×यजु० का० १ प्र० १ । ÷इदमशुद्धमिवेति टिप्पणी । +यजु० । ‡यजु० अ० १ प्र० ४ ।
१–यजु० का० २ प्र० ५ । २–यजु० मन्त्र प्र० । ३ यजु० का० ३ प्र० ५ ।
*अत्र ग्रन्थपात इति टिप्पणी ।

भोजयित्वा तान् दत्त्वा तेभ्यस्तु दक्षिणाम् । कृत्वा प्रदक्षिणं नत्वा अनुज्ञाप्याऽशेषतः ॥ दक्षिणेनाग्निमास्तीर्य प्रागुदग्वा प्रकामतः । विश्वेदेवादिकेभ्यस्तु बलिं दशभिरावदेत् ॥ ततः स्विष्टकृदाज्यं तु कुर्यादावनदानतः । पुत्राद्या विधिमेतं तु कृत्वा सिद्धिमवाप्नुयुः ॥

इतिश्री यादवप्रकाशकृतौ यतिधर्मसमुच्चये संस्कारविधिर्नाम

एकादशं पर्व ।

यतिधर्मसमुच्चयः समाप्तिमगमत् ॥

अत्र कोशान्तरेषु पाठभेदोऽप्यस्ति । अतः सोऽपि लिख्यते ।

बोधायनः—यतीनां प्रेतसंस्कारविधिं वक्ष्याम्यशेषतः । स्नात्वा गृहस्थः शुद्धात्मा यतिसंस्कारमाचरेत् ॥ शिक्ये शरीरमारोप्य गन्धमाल्यैरलंकृतम् । घोषितं जयशङ्खेन दुन्दुभीनां रवेण च ॥ प्राचीमुदीचीं वा गत्वा शुद्धदेशं समाश्रयेत् । नदीतीरे चैत्यवृक्षे देवगृहगोष्ठेषु ब्रह्मवृक्षस्याऽधस्ताद्वा व्याहृतिभिर्दण्डायामप्रमाणं देवयजनं खात्वा सप्तव्याहृतिभिः प्रोक्ष्य, पुरुषसूक्तेन स्नपयित्वा, गन्धादिभिरलंकृत्य "विष्णो हव्यं रक्ष स्वाहा" इति निदधाति । "इदं विष्णुर्विचक्रमे" इति दक्षिणहस्ते दण्डं निदधाति । "हंसः शुचिषत्" इति ऋचा हृदयदेशं जपेत् । पुरुषसूक्तं भुवोर्मध्ये जपेत् । "ब्रह्मजज्ञानमिति" ऊर्ध्वदेशं जपेत् । "भूमिर्भूमिमगात्" इति मूर्धानं भेदयेत् । गायत्र्या अभिमर्षणं प्रणवेन देवयजनं पूरयेत् । पुनः पुनर्गायत्र्या देशसंस्कारः । सृगालश्वकाकादिबाधदोषे कर्तुस्तद्दोशे ऽनावृष्टिर्भवति । तस्मात्पुनः पुनः पूरयेत् । तत्प्रच्छादयेत् । नाशौचं नोदकक्रिया यतेर्वहनात् खननात् स्पर्शनाच्च । सद्योऽवभृतस्नानं भवति । पदे पदेऽश्वमेधफलं पुरुषः प्राप्नोति ।

बोधायनः—ब्रह्मनिष्ठे मृते पुत्रः खनेच्छिष्योऽथवा गृही । तस्य तेनैव कर्तव्यो नारायणबलिस्तथा ॥ न वह्निर्नोदकं श्राद्धं नापि ब्राह्मणतर्पणम् । सर्वं नारायणोद्दिष्टमेकोद्दिष्टवदाचरेत् ॥ यतिमात्रे मृतेऽप्येतद्विधानं कवयो विदुः । अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणं तु विधीयते ॥ सपिण्डीकरणं चैव न कुर्वीत कदाचन । त्रिदण्डग्रहणादेव प्रेतत्वं नैव गच्छति ॥ एतदेव हि पर्याप्तं भिक्षोरेकान्तशीलिनः ॥

अथापरो विधिर्दृष्टो, व्याहृतिभिरित्यादि पूर्ववत् ताभिरेव निधायैनं ताभिः कृत्वा यथावटम् । सप्तव्याहृतिभिरेवैव प्रोक्ष्य तथावटं पुनः । विषप्रस्कन्नमन्त्रेण ध्रुवो वः

सवितान्निना । देहं शिक्ये तु निक्षिप्य पार्श्वे दण्डं तु निक्षिपेत् ॥ सखा मेत्यादिना शिक्यं हस्ते च विनिक्षिपेत् । येन देवाः पवित्रेण मुखे मलपविग्रकम् ॥ त्वं नो अग्न इति न्यस्य कुण्डिकां दक्षिणे करे । भूमिर्भूमिमगान्मन्त्रमुक्त्वा पात्रं तथोदरे ॥ होतृभिः समुपस्थाय व्याहृतीभिश्च सप्तकैः । पूरयेदवटं मन्त्रश्चाग्निनाग्निः समिध्यते ॥ यथा शृगालाः श्वानो वा नोद्धरेयुः पुनस्तथा । प्राक् साग्निकानां हि तनुं निदध्याद्वा बिले क्षितौ ॥ निरग्नीनां देहहिमः संस्थितानां कलेवरम् । एकोद्दिष्टं जलं पिण्डमाशौचं प्रेतसंस्क्रियाः ॥ एतेषां तु विधानेन कुर्यादग्निसपिण्डताम् । न कुर्यात्पार्वणादन्यद्ब्रह्मभूयाय भिक्षवे ॥

अत्रिः—पुत्रो गृहस्थः शुद्धात्मा यतिसंस्कारमाचरेत् । शिक्ये शरीरमारोप्य गन्धमाल्यैरलंकृतम् ॥ तुषाग्निमात्रमुत्पाद्य संस्कारार्थं यतेर्हरेत् । प्रागुदग्देशे वा रणदुन्दुभिजयशब्दादि पूर्ववत् ॥ खात्वा व्याहृतिभिर्भूमिं दण्डायामप्रमाणतः । सप्तव्याहृतिभिः प्रक्षाल्य साविव्या शरीरं शुद्धमानसः । विष्णो हव्यं रक्षस्वेति दारुचित्यां निधाय तत्पवित्रमित्यनेनैव पवित्रं स्थापयेत्करे । त्रिदण्डं दक्षिणे पाणौ इदं विष्णुर्विचक्रमेत्यृचा ॥ *सव्ये शिक्यं यास्येति स्वाहान्तेन.......साविव्या चोदरे पात्रं गुह्यस्थाने कमण्डलुम् । भूमिर्भूमिमगादिति स्थापयेद्विधिकोविदः ॥ श्वभ्रे काष्ठेऽथ निक्षिप्तं सर्वसाधनसंयुतम् । शरीरं होतृभिः कर्ता अभिमन्त्र्योपतिष्ठते ॥ तुषाग्निना दहे देहं यावद्भस्मीभविष्यति । अथाप्युदाहरन्तीमं वेदार्थनिपुणा बुधाः ॥ निषेकादिश्मशानान्ता विधयो ब्राह्मणे स्मृताः । तस्माद्यतेश्च संस्कारं मन्त्रवत्कुरुते मही ॥ आत्मन्यग्निं समारोप्य यतिर्यदि विपद्यति । तस्य पुत्रो विधानेन ह्यवरोऽप्यग्निना दहेत् ॥ *अग्निहोत्रिविधानेन गायत्र्या प्रणवेन च कर्मनिष्ठे तु संन्यस्ते पितर्युपरते सुतैः ॥ दहनं तस्य कर्तव्यं श्राद्धं पिण्डोदकक्रियाः । आदावेव विकल्पेन ब्रह्मचारी यतिर्भवेत् ॥ तस्य सर्वं गृहस्थेन कर्तव्यं सन्निधौ परे । यतीन्वहन्दहन्स्पर्शन्स्नानमात्रेण शुध्यति । पदे पदेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥

शौनकः—सर्वसङ्गनिवृत्तस्य ध्यानयोगरतस्य च । न तस्य दहनं कार्यं नैव पिण्डोदकक्रियाः ॥ निदध्यात्प्रणवेनैव ध्यानभिक्षोः कलेवरम् । प्रोक्षणं खननं चैव सर्वं तेनैव कारयेत् ॥ एतमेवाह भगवान् वृद्धजाबालिः—दहनपक्षः । पुत्रोऽन्यो वा गृहस्थः स्नात्वाचम्य नवघटे पञ्चरत्नानि प्रक्षिप्य प्रणवेन तीर्थोदकमुपरि, "नारायणः परं ब्रह्म" इत्यादिनाभिमन्त्र्य, तेनैव यतिं स्नाप्य गन्धपुष्पधूपादीनष्टाक्षरेण दत्त्वा गायत्र्या प्रणवेन वा तप्ते पात्रे तुषाग्निमुत्पाद्य, शिक्यस्थं यतिदेहं "इदं विष्णुः" इति विमानमारोप्य,

*अत्रत्याशुद्धं कोशान्तरसंवादाच्छोधनीयमिति टिप्पणी ।

अग्निसहितो जयमङ्गलशब्देन प्रतीचीमुदीचीं वा नदीतीरे वा अश्वत्थसमीपाद्वा शुचौ देशे "भूर्भुवः स्वः" इति दण्डायामप्रमाणं गर्तं खात्वा सव्याहृतिभिः प्रोक्ष्य तत्र याज्ञिकैः काष्ठैः चितिं कृत्वा तस्यां "विष्णो हव्यं रक्षस्व" इति यतिदेहं निक्षिप्य, "इदं विष्णुः" इति दक्षिणहस्ते त्रिदण्डम्, "यदस्य पारे" इति सव्ये शिक्यम्, "पवित्रं ते" इति मुखे जलपवित्रम्, गायत्र्या उदरे पात्रम्, प्रणवेन पृष्ठे आसनम्, गुह्ये कमण्डलुम्, अन्यदपि मात्रा शिक्यं पार्श्वे विन्यस्य "ओम्" इति "अग्निनाग्निः" इत्यादि "सभा सहा समिध्यसे" इत्यन्तमन्त्रेणाग्निं मूर्ध्नि दत्त्वा, होतृभिः पञ्चभिः षड्भिर्वा दशहोतृभिः प्रणवेन चोपतिष्ठेत। ततः प्रदक्षिणीकृत्य निःशेषं दहन् "नारायणपरं ब्रह्म" इति स्नात्वा, तेनैव सन्तर्प्य शान्तेऽग्नौ च शुष्केणास्थिभस्मानि तीर्थोदके निक्षिपेत्। एकादशेऽहनि पार्वणश्राद्धम्। अस्थिसञ्चयनादिप्रेतकार्यं च सपिण्डीकरणम्, द्वादशेऽहनि नारायणबलिं च कुर्यात्। कर्तुः स्नानमात्रेण शुद्धिः, अश्वमेधफलं च॥

अपरः संस्कारविशेषः। शुद्धो गृहस्थः स्नात्वा पुरुषसूक्तेन यतिदेहं स्नाप्य शिक्ये समारोप्य गन्धमाल्यादि अष्टाक्षरेण दत्त्वा जयशब्दसहितं नदीतीरे गिरिसमीपे अश्वत्थच्छायायां वा परिव्राजकं निधाय व्याहृतिभिर्दण्डप्रमाणं खात्वा, सव्याहृतिभिः प्रोक्ष्य, यतिदेहं सावित्र्या प्रोक्ष्य, "ये देवा ज्योतिषा" इति कूर्मासनं निधाय, तस्योपरि "विष्णो हव्यं रक्षस्व" इति निधाय "पवित्रं ते विततम्" इति जलपवित्रं मुखे, "इदं विष्णुः" इति दक्षिणहस्ते त्रिदण्डम्, "यदस्य पारे" इति शिक्यं वामहस्ते, सव्याहृतिभिरुदरे पात्रम्, "भूमिर्भूमिमगात्, माता मातरमप्यगात्, भूयास्म पुत्रैः पशुभिर्यो नो द्वेष्टि स भिद्यताम्।" इति गुह्यस्थाने कमण्डलुं च दत्त्वा, "हंसः शुचिषत्" इति हृदये पुरुषसूक्तेन भ्रूमध्ये, "ब्रह्मजज्ञानम्" इति ऊर्ध्वदेशे जप्त्वा, "भूमिर्भूमिम्" इति मूर्धानं भित्त्वा, गायत्र्याभिमर्श्य, लवणेन प्रक्षाल्य, प्रणवेन देवयजनं पूरयेत् ॥इति॥

इति शुभम्